Все, що тільки можна було дізнатися про долю бідолашного Вертера, я ретельно зібрав і ось кладу перед вами, бо знаю, що ви мене віддаруєте вдячністю. Ви будете захоплюватись його вдачею й розумом, полюбите його і проллєте сльози співчуття над його долею.

Ти ж, юначе, коли потрапиш у таку скруту, як він, знаходь собі втіхи в його стражданнях, і хай тобі ця книжечка стане другом, якщо ти з своєї вини чи з вини примхливої долі не знайдеш ближчого приятеля.

Книга перша

4 травня 1771 року.

Який я радий, що виїхав! Милий друже, яке дивне людське серце! Покинути тебе, того, кого я так люблю, з ким був нерозлучний, і радіти! Але я знаю, ти пробачиш мені. Хіба ж доля не підтасувала все так, щоб моє чутливе серце не витримало? Сердешна Леонора! І все-таки я не винний! Що я міг удіяти? Сестра її розважала мене своїми примхливими чарами, а тим часом у її бідному серці росла пристрасть до мене, І все-таки, чи зовсім я невинний? Чи не давав я поживи її почуттям? Чи сам не втішався щирими виявами її натури, з яких ми часто сміялися, хоч сміятися й не було з чого? Чи я не... Та, що то за чоловік, який сам себе звинувачує! Милий друже, обіцяю тобі: я виправлюсь і не мучитиму себе, як завжди мучив, дрібними неприємностями, що їх нам посилає доля. Уживатиму світа, поки літа, а минуле хай іде в непам'ять. Певна річ, ти маєш рацію, мій любий, люди б менше страждали, якби — бозна, чому їх так створено,— не так ятрили свою пам'ять давно минулими прикрощами, замість того щоб спокійно жити собі теперішнім.

Будь ласка, перекажи моїй матері, що її доручення я слухняно виконаю і незабаром пришлю їй про це звістку. Я мав розмову з своєю тіткою і вважаю, що не така вже вона відьма, як її розмалювали в нас. Це весела, жвава, щирої вдачі жінка. Я передав їй материні скарги щодо

затримки належної нам частки спадщини. Вона сказала свої причини, а також і умови, на яких ладна була б сплатити все, ба навіть і більше за те, на що ми сподівались. А втім, я не писатиму зараз про це, скажи лише моїй матері, що все буде гаразд. А я, мій любий, на цій дрібній справі знову переконався, що непорозуміння й упередження можуть накоїти в світі більше лиха, ніж підступ і злоба. Принаймні трапляються вони частіше.

А взагалі, я почуваю себе тут прегарно. Самотність у цій райській країні — як коштовний бальзам для мого серця, та ще й до того весна, ця пора юності, щедро вигріває моє зболіле серце. Кожне дерево, кожний кущ розцвітає пишним цвітом, аж хочеться стати метеликом, щоб ширяти в морі їхніх пахощів і живитися їхнім нектаром.

Саме місто не дуже приємне, зате природа навкруги новимовно гарна. Це й спонукало небіжчика графа фон М. закласти сад на одному з пагорбів, що розкидані тут у чудесному безладді і утворюють розкішні долини. Сад звичайний собі, але зразу ж при вході почуваєш, що його планував не фахівець, а чутливого серця людина, яка хотіла сама зажити в цьому втіхи. Чимало сліз уже пролив я по небіжчикові, сидячи в занедбаній альтанці, його улюбленім колись місці, що стало тепер милим і для мене. Скоро я буду господарем цього саду, бо за цих кілька днів садівник дуже прихилився до мене, та йому й не зле буде від цього.

10 травня.

Всю мою душу пойняла дивна радість, схожа на чудові весняні ранки, якими я від щирого серця втішаюсь. Я тут сам-самісінький і радію, що живу в цих краях, які й створені для таких душ, як моя. Я такий щасливий, мій друже, так безоглядно поринув у це спокійне буття, що навіть моє мистецтво страждає на цьому. Я тепер не міг би намалювати жодної рисочки, а проте ніколи не відчував себе більшим художником, як саме цієї хвилини. Привітна долина навкруги оповита імлою, полудневе сонце осяває тільки верхів'я лісу, а всередині в ньому панує непроглядна темрява, бо в цю святиню можуть прокрастися хіба лиш окремі промені.

Я лежу у високій траві біля дзвінкого струмочка, припавши до землі, і бачу коло себе тисячі розмаїтих билинок, чую, як біля самого серця мого поміж стеблинами ворушиться маленький світ незчисленних, незбагненних створінь, різних за формою хробаків і комашок, а навколо відчуваю присутність всемогутнього, який створив усіх нас за своєю подобою, віяння вселюблячого, що дарує нам вічне блаженство. Мій друже, в очах моїх темніє, а світ навкруги і небо над головою входять у мою душу, наче образ коханої. І я думаю у знемозі: "Ох, якби можна було змалювати, втілити в картину все те, що так повно, так тепло живе в тобі, щоб воно стало дзеркалом душі твоєї, як і душа є дзеркалом предвічного бога!" Але, друже мій, я знемагаю від навколишньої пишноти, гину під її прекрасним тягарем.

12 травня.

Не знаю, чи в цих краях ширяють обманливі духи, чи, може, то винна палка, неземна фантазія мого серця, що все навкруги здається мені раєм. Тут, біля самого містечка, є криниця, проста криниця, яка причарувала мене, наче Мелузіну та її сестер. Спустившись з невеликого пагорка, потрапляєш під склепіння, звідти східців двадцять ведуть униз, де з мармурової скелі б'є чиста, як сльоза, вода. Невеличкий мур зверху, ніби цямрини, високі дерева навколо, густа тінь, прохолода — все це має в собі щось привабливе, навіть таємниче. Жодного дня не минає, щоб я не просидів тут якусь часинку. Сюди приходять з міста дівчата по воду — таке просте й потрібне діло, за давніх часів навіть царські доньки не гребували ним. І, коли я сиджу тут, переді мною ніби оживають картини тієї сивої давнини, я немов бачу, як наші предки знайомились і сватались біля криниці, як доброчинні духи витали над криницями та джерелами. О, хто не зможе цього відчути, той, мабуть, ніколи не пив у літню спеку після важкої мандрівки холодної води з криниці.

13 травня.

Ти питаєш, чи прислати мені мої книжки? Друже, богом-світом прошу тебе, дай мені спокій з ними! Я більше не хочу, щоб мене навертали,

бадьорили, надихали. Моє серце й так нуртує в грудях. Мені потрібен колисковий спів, і я знайшов його вдосталь у своєму Гомерові.

Як часто я намагаюсь заспокоїти свою збурену кров, бо такого мінливого, такого неспокійного серця, як моє, ти ще не бачив. Любий! Та й чи треба тобі це казати, коли ти сам так часто терпів від цього, спостерігаючи, як швидко я переходив від смутку до нестримних веселощів, від солодкої меланхолії до згубної пристрасті. Тому я й плекаю своє серденько, немов хвору дитину, задовольняю всі його забаганки. Але про це нікому ані слова, бо є люди, що будуть мені й за це докоряти.

15 травня.

Прості люди з містечка вже знають мене й люблять, особливо діти. Але спершу, коли я хотів до них приєднатися і приязно заходив з ними у розмову, то деякі думали, що я хочу поглузувати з них, і намагалися досить грубо спекатись мене. Але я не ображався, тільки ще болючіше відчував, як і не раз до того, що люди з певним становищем завжди холодно тримаються осторонь від простого народу, наче бояться принизити себе, наблизившись до нього. А то бувають і такі легкодумні, лихі дотепники, що ніби й прихиляться до бідолашного народу, та лише для того, щоб показати ще більше свою зверхність.

Я добре знаю, що ми не рівні і рівними бути не можемо. Але стою на тому, що той, хто вважає за потрібне триматись оддалік від так званого простолюду, щоб зберегти свою гідність, чинить так само ганебно, як і боягуз, що ховається від свого ворога, щоб не підкоритись йому.

Недавно прийшов я до криниці й застав там молоду дівчину, служницю. Вона поставила свій дзбан з водою на долішню сходинку й дивилася, чи не йде котрась із її товаришок, яка б допомогла їй завдати дзбан на голову. Я спустився вниз і подивився на неї.

— Допомогти вам, дівчино? Вона вся аж зашарілась.

— Ой, що ви, паничу,— відповіла вона.

— Та не соромтесь!

Дівчина поправила кружок на голові, і я допоміг їй. Вона подякувала й пішла вгору східцями.

17 травня.

Я вже маю тут чимало знайомих, але відповідного для себе товариства ще не знайшов. Я й сам не знаю, що в мені є привабливого для людей; багато з них люблять мене, прихильні до мене, і мені завжди стає сумно, коли наші шляхи швидко розходяться. Якщо ти запитаєш, які тут люди, я відповім: такі, як і повсюдно.

Люди скрізь однакові. Більшість їх майже весь час працює, щоб прожити, а як залишається вільна хвилинка, то вони її так бояться, що беруться за все, аби її швидше згаяти. О доле людська!

Але народ тут дуже добрий. Коли я часом даю собі волю і ділю з ним ті радощі, які даровано людям,— відверто й щиро жартую біля щедро накритого столу, влаштовую при нагоді прогулянку, танці абощо, то й сам оживаю душею, якщо не згадую, що в мені даремно гине стільки інших сил, які я мушу старанно приховувати. Ой, як мені від цього стає важко на серці! Та що вдієш,— ніхто нас не розуміє. Така вже наша доля.

Ох, якби була жива товаришка моєї юності! Та ба! Краще було б і не знати її. Тоді я міг би сказати собі: "Дурню, ти шукаєш те, чого в цьому світі не можна знайти". Але ж я її мав, я відчував її серце, її велику душу і коло неї сам собі здавався більшим, ніж насправді, бо я тоді був самим собою. Боже милосердний! Хіба ж тоді хоч одна краплина сил моїх гинула марно! Хіба при ній не розвивав я всіх тих чудесних почуттів, що

ними серце моє обіймало природу? Хіба наші стосунки не були пишним плетивом з найніжніших відчуттів, з найгостріших дотепів, що завжди були позначені печаттю генія, хоч би навіть торкались і низьких матерій? А тепер... Смутку мій, старша роками, вона зійшла раніше в могилу, ніж я. Я ніколи не забуду її, ні її мужнього серця, ні святого терпіння.

Кілька днів тому я спіткав молодого Ф., щирого, дуже вродливого юнака. Він щойно приїхав з університету і хоч не вважає себе надто мудрим, проте впевнений, що знає більше за інших. Видно з усього, що вчився він старанно, одне слово, має добру освіту. Почувши, що я багато малюю і знаю грецьку (два дива в тутешніх місцях), він познайомився зі мною, похизувався своїми знаннями багатьох авторів: від Батте до Вуда, від Піля до Вінкельмана,— і запевняв мене, що прочитав із Зульцерової "Теорії" всю першу частішу і що в нього є мапускрипт Гейне про студіювання античності. Я на це нічого не сказав.

Познайомився я ще з одним гарним чоловіком. Це князівський управитель. Прекрасна, щира людина. Кажуть, що найприємніше бачити його серед діток, а в нього їх аж дев'ятеро. Особливо ж вихваляють його старшу доньку. Він запросив мене до себе, і я незабаром навідаюсь до нього. Він живе у мисливському будинку князя, півтори години ходу звідси, куди отримав дозвіл переїхати по смерті своєї дружини, бо перебування в місті, та ще й у службовій квартирі, було для нього нестерпне.

Крім того, здибав я ще кількох блазнів, у яких мені все огидне, а найгірше те, що вони притьмом лізуть у щирі друзі.

Прощавай! Сподіваюся, ти будеш задоволений з мого листа, він — сама розповідь.

22 травня.

Багато людей уже дійшло висновку, що життя людське — тільки сон, а тепер і я не можу позбутися такого почуття. Коли я дивлюся на межі, в яких замкпуто творчі й пізнавальні сили людини, коли бачу, як уся її діяльність полягає в тому, щоб задовольнити потреби, що знову ж таки мають лише одну мету — продовжити наше жалюгідне існування, а потім, коли усвідомлю, що вдоволення наслідками деяких досліджень — це тільки мрійливе зречення в'язнів, що розмальовують стіни своєї темниці строкатими постатями та яскравими краєвидами, то я, Вільгельме, аж німію від цього. Я повертаюсь до самого себе і знаходжу там цілий світ! Але той світ також існує більше в передчуттях і невиразних жаданнях, аніж у живих, повнокровних образах. Тоді перед очима в мене все йде обертом, і я лише замріяно всміхаюся до того світу.

Що діти не знають, чому вони хочуть того чи іншого, згодні всі високовчені шкільні й домашні вчителі. Але що дорослі блукають по цьому світі, наче діти, не знаючи, звідки вони прийшли і куди йдуть, і, наче діти, не відаючи справжньої мети своєї діяльності, не помічаючи, що ними керують за допомогою тістечок і різок,— цьому ніхто не бажає повірити, а мені здається, що це саме впадає в око.

Радо признаюсь тобі, бо твоя думка про це наперед мені відома, що найщасливіші люди ті, які живуть безтурботно, мов діти, бавляться своїми ляльками, роздягають і вдягають їх і шанобливо проходять повз шафу, куди мама замкнула лагоминки, а коли допадуться до них, то уминають їх, аж за вухами лящить, і кричать? "Дайте ще!" Щасливі створіння!

Добре й тим, що своїм нікчемним ділам або й жалюгідним пристрастям дають пишні назви й підносять їх родові людському як великого значення чин йому на щастя і на пожиток. Добре тим, що можуть такими бути!

Але хто в своїй скромності знає, до чого все це призводить, хто бачить, як ретельно кожний міщанин, коли йому добре ведеться, намагається зробити зі свого садочка рай, як навіть невдахи невтомно

долають з тяжким тягарем свій шлях, і всі однаково прагнуть хоч на хвилинку довше бачити світло сонця, той лише мовчить і будує свій власний світ у самому собі, почуваючи себе щасливим уже тому, що він людина. Бо хоч як його обмежено, він плекає в серці своєму солодке почуття свободи і свідомість того, що може покинути свою в'язницю коли захоче.

26 травня.

Ти вже давно знаєш мою вдачу, знаєш, що я можу притулитися в будь-якому затишному куточку, в будь-якій хижці і звикнути до всіляких обмежень. Ось і тут я натрапив на таку привабливу місцину.

Приблизно за годину від міста лежить село під назвою Вальгайм1. Воно дуже мальовничо розкинулось на пагорку, і коли йти горішньою стежкою до села, видно всю долину. Господиня заїзду, привітна і ще жвава як на свої літа, подає вино, пиво, каву. Але найкращі тут дві липи, які своїми крислатими вітами геть закривають невеличкий майданчик коло церкви, оточеної навкруги селянськими хатами. клунями, обійстями. Такого привітного, затишного куточка нелегко знайти. На моє бажання мені виносять з господи столика, стільця, і я п'ю собі каву та читаю Гомера.

Коли я вперше прекрасної години ополудні випадково опинився під липами, коло церкви не було нікого, Всі були в полі. Лише якийсь хлопчик років чотирьох сидів на землі й держав між ногами десь, може, піврічну дитину, притиснувши її обома руками до грудей і правлячи їй ніби за крісло, Він сидів непорушно, як статуя, а проте дуже жваво позирав на всі боки чорними оченятами.

Мені сподобалась ця зворушлива картина, Я сів на плуг навпроти них і залюбки змалював її. До дітей я домалював ще сусідній тинок, ворота до клуні, старі колеса від воза — все, що стояло навкруги, і за якусь годинку побачив, що вийшов непоганий, цікавий малюнок, до якого я від себе не

додав нічогісінько. Це зміцнило мій намір — у майбутньому триматися тільки натури. Лише вона одна безмежно багата, лише вона може створити великого митця.

Багато чого можна сказати на користь усталених правил, приблизно стільки ж, як і в похвалу громадському ладові. Людина, вихована на цих правилах, ніколи не вчинить чогось вульгарного й негідного, як і людина, вихована в законах доброзвичайності, не стане нестерпним сусідом або запеклим злочинцем. Проте, хай що хочуть кажуть, правила нищать справжнє почуття природи і правдивість її зображення! Ти скажеш, це надто гостро! Правило тільки обмежує, обрізує надто буйні пагони і т. д. Милий друже, навести тобі порівняння? З тими правилами виходить те саме, що з коханням. Юнак усім серцем прихилився до дівчини, він цілими днями не відходить від неї, розтринькує свої сили, свої статки, щоб показати, як щиро він їй відданий. Аж ось з'являється якийсь міщанин, чиновник, що має офіційну посаду, і каже йому: "Любий юначе! Людині властиво кохати, але треба ж кохати по-людському. Розподіліть свій час: в належні години працюйте, а години дозвілля можете присвятити своїй дівчині. Полічіть ваші статки, і те, що залишиться від необхідних потреб, можна вжити на подарунок коханій, та й то не часто, скажімо, на день народження тощо". Якщо юнак послухається, з нього вийде корисна людина, і я порадив би кожному князеві призначити його в якусь колегію, але з коханням нехай він попрощається, а коли він митець, то й з мистецтвом. О друзі мої! Чому так рідко б'є джерело геніальності, так рідко розливається повноводим потоком і вражає ваші збентежені душі? Бо там, о любі друзі, на обох берегах того потоку, животіють люди з холодними серцями, чиї альтанки, городи, квітники геть би позаливало повіддю, якби вони завчасу не вміли запобігти небезпеці різними греблями й каналами.

27 травня.

Я захопився, вдався до порівнянь і декламацій та й забув тобі розповісти, що ж далі сталося з дітлахами. Отож я сидів години зо дві на плузі, поринувши в малярські почуття, які так невиразно описав тобі у

вчорашньому листі. Аж ось надвечір бачу — якась молодичка з кошиком на руці підходить до дітей, що сиділи весь час не рухаючись, і ще здалеку гукає:

— Філіпсе, який же ти в мене молодець!

Вона привіталася зі мною, я подякував, устав, підійшов ближче й запитав, чи то її діти. Вона сказала, що її, і, давши старшому півбулочки, взяла меншенького на руки й поцілувала з усією материнською любов'ю.

— Я доручила Філіпсові поглядіти дитину,— мовила вона,— а сама з найстаршим пішла до міста купити білого хліба, цукру та череп'яного горщика.

Все це я побачив у кошику, з якого спала накривка.

— Мені треба зварити кулешику для Ганса (так звали найменшого), а старшенький, збитошник, розбив учора горщика, посварившися з Філіпсом за недошкрябану кашу.

Я запитав, де ж той старший, і тільки-но вона мені відповіла, що пасе гусей на луці, як прибіг і він сам, принісши братові ліщинову лозину. Я порозмовляв з нею ще трохи й довідався, що вона вчителева дочка і що її чоловік поїхав у Швейцарію отримувати спадок по дядькові.

— Його хотіли обдурити,— мовила вона,— не відповідали навіть на листи, от йому й довелося поїхати самому. Коли б не сталося з ним якої пригоди, бо щось немає про нього чутки.

Мені вже й важко було від неї відчепитись, я дав хлопчакам по крейцерові, а їй ще один окремо, щоб купила найменшому булку до супу, коли піде до міста, і так ми й попрощались.

Кажу тобі, любий, коли я вже геть не можу стримати своїх почуттів, то найкраще їхнє хвилювання втихомирює вигляд такого створіння, яке в щасливій байдужості долає вузьку стежечку свого буття, щодня дає собі якось раду, дивиться, як опадає лист, і не думає нічого іншого, крім того, що скоро настане зима.

Відтоді я частенько буваю там, і діти зовсім до мене звикли. Коли я п'ю каву, їм перепадає грудочка цукру, а за вечерею я ділюся з ними бутербродом або кислим молоком. У неділю вони дістають по крейцеру, а коли я після служби божої не заходжу туди, господиня заїзду сама дає їм з мого наказу якийсь гріш.

Вони цілком довіряють мені, розповідають усяку всячину, а особливо мені цікаво спостерігати їхні пристрасті й вибухи їхніх невибагливих прагнень, коли збираються діти з усього села.

Мені нелегко було заспокоїти матір, яка все турбувалась, що вони завдають мені багато клопоту.

30 травня.

Все, що я недавно говорив про малярство, стосується, безумовно, й поезії. Треба тільки збагнути досконале й наважитись висловити його. В цих кількох словах сказано багато. Сьогодні трапилася сцена, з якої, коли б її добре описати, вийшла б найкраща в світі ідилія. Але до чого тут поезія, сцена, ідилія? Чи ж конче виліплювати свої враження в якусь форму, коли ми беремо участь у явищах природи?

Якщо ти після такого вступу ждеш чогось високого, важливого, вишуканого, то знов дуже помиляєшся. Це був лише простий сільський хлопець, що справив на мене таке враження. Як звичайно, я розповідатиму погано, а ти, як звичайно, вважатимеш, що я перебільшую. І діються ці дива знову ж таки в Вальгаймі.

Там під липами зібралося ціле товариство пити каву. А що воно було мені не до душі, то я під якимось приводом пішов від них.

Тим часом із сусіднього дому вийшов сільський парубок і почав лагодити плуга, якого я недавно малював. Він мені сподобався, і я зайшов з ним у розмову, запитав, як йому живеться. Ми познайомились, а там, як у мене звичайно виходить з такими людьми, скоро й заприятелювали. Він розповів мені, що служить в одної вдови, і вона дуже добре ставиться до нього. Хлопець так багато розповідав про неї і так вихваляв її, що я відразу догадався — він їй відданий тілом і душею. Вона вже немолода, казав він, і зазнала від першого чоловіка немало кривди, тому й не хоче більше виходити заміж. З його розповіді чітко вимальовується, яка вона гарна й мила для нього, як він прагне стати її бранцем, щоб дати їй можливість забути кривду від першого чоловіка. Але мені довелося б переповісти слово в слово його розповідь, щоб належно змалювати тобі чисту прихильність, любов і щирість тієї людини. Атож, я мусив би мати хист великого поета, щоб яскраво описати тобі і красу його жестів, і гармонію голосу, і прихований вогонь його очей. Ніякими словами не змалюєш тієї ніжності, якою сповнене було все його єство. Хоч би що я сказав, усе вийде недоладно. Особливо мене зворушило те, як він боявся, щоб я не подумав чогось поганого про його стосунки до неї і не засумнівався в її добрій поведінці. Тільки в глибині своєї душі я можу повторити його зворушливі слова про її постать, про її тіло, що і без юної зваби так непереборно вабило його до себе й полонило. Ніколи в житті я не бачив такого наполегливого прагнення, такого палкого потягу в такій цнотливо чистій формі. Скажу більше: навіть не думав і не уявляв, що таке може бути. Не гнівайся на мене, коли я скажу тобі, що згадка про ту невинність і щирість палить мені душу, і що образ тієї вірності й ніжності скрізь переслідує мене, і я сам від цього спалахую, горю, знемагаю.

Тепер я постараюсь якнайшвидше побачити цю жінку, або ж ні: обміркувавши все як слід, я скоріше уникатиму її. Краще дивитися на неї очима її шанувальника, бо, може, вона видасться мені не такою, як зараз стоїть у мене перед очима? Навіщо ж псувати прекрасний образ?

16 червня.

Чому я тобі не пишу? Таке питаєш, а ще й учений! Мав би сам здогадатися, що я почуваю себе добре і навіть... Словом, я тут завів одне знайомство, що дуже близько лежить мені до серця. Я, здається... не знаю, що й сказати.

Важко розповісти до ладу, як воно трапилось, що я познайомився з одним із наймиліших створінь. І ось тепер я задоволений, щасливий, а тому з мене кепський оповідач.

Ангел? Фу! Так говорить кожний про свою кохану, правда ж? А проте я не можу тобі й описати, яка вона досконала і чому саме досконала. Досить того, що вона геть заполонила мене.

Така простота при такому розумі! Стільки доброти при такій твердості і душевного спокою у повній життя й діяльності натурі!

Все, що я тепер кажу про неї,— нікчемне варнякання, жалюгідна абстракція, яка не віддає жодної рисочки її самої. Хай іншим разом... ні, не іншим разом, а зараз, цієї миті хочу тобі розповісти все про неї. Якщо не тепер, то й ніколи. Бо признаюсь тобі: відколи я почав цього листа, то вже тричі намірявся відкласти перо, осідлати коня й поїхати туди. Я ще зранку вирішив не їхати нікуди, і ось кожної миті підходжу до вікна подивитися, чи високо ще сонце...

Я не міг себе перемогти, поїхав таки туди. А тепер вернувся додому, Вільгельме, повечеряю бутербродами й сяду писати листа до тебе. Яка втіха для моєї душі бачити її в колі жвавих, любих діток, вісьмох братиків і сестричок!..

Коли я так писатиму й далі, то ти нічого не зрозумієш. Тож слухай, я хочу примусити себе розповісти все докладно.

Недавно я писав тобі, як познайомився з князівським управителем С., що прохав мене завітати до його самотньої оселі, чи, скоріше, до його маленького царства. Я забув про його запрошення і, мабуть, ніколи б туди й не заглянув, якби випадково не відкрив скарбу, що лежить захований у цьому тихому куточку.

Наша молодь задумала влаштувати бал за містом, до чого і я радо приєднався. Я запросив з собою одну місцеву панночку, славну, гарненьку, хоч і недалеку дівчину. Ми домовились, що я найму карету, візьму свою панночку з її кузиною і дорогою ми заїдемо по Шарлотту С.

— Зараз ви познайомитесь з красунею,— сказала моя супутниця, коли ми широкою просікою під'їздили до мисливського будинку.

— Глядіть не закохайтеся,— додала її кузина.

— А хіба що? — запитав я.

— Бо вона вже заручена,— відповіла кузина,— із дуже гарним хлопцем. Він саме виїхав упорядкувати свої справи після батькової смерті і влаштовуватись на добру посаду.

Я сприйняв цю звістку зовсім байдуже.

Сонце ще не зайшло за гори, коли ми під'їхали до воріт мисливського будинку. Було дуже парко, і панночки затурбувались, щоб часом не було грози, бо навкруги по обрію громадились важкі сірувато-білі хмари. Я заспокоював їх, удаючи, що розуміюсь на погоді, хоч сам потерпав, щоб і справді щось не перешкодило нашій розвазі.

Я вийшов із карети. Служниця, що зустрічала нас біля воріт, попросила зачекати хвилинку: мамзель Лотхен скоро вийде. Я пішов подвір'ям до гарного будинку, піднявся сходами й відчинив двері. І враз

побачив видовище, найкраще з усіх, які мені будь-коли доводилось бачити,

В передпокої шестеро дітей, від двох до одинадцяти років, роєм оточили струнку, середню на зріст дівчину в простій білій сукенці з рожевими бантами на грудях і рукавах. Вона тримала в руках житню хлібину, краяла її і, наче ласкава мати, давала скибки малечі, що стояла круг неї, кожному по одній, більшій чи меншій, залежно від їхнього віку й апетиту, і кожне вигукувало своє "Дякую!", простягаючи рученята високо вгору, перше ніж скибка була відрізана. а тоді, одні весело, з підскоком, а другі тихо, поволі, відповідно до своєї вдачі, прямували до воріт, щоб подивитись на чужих людей і на карету, в якій поїде їхня Лотта.

— Пробачте,— мовила вона,— що я примусила вас зайти сюди, а ваших панночок ждати. Вдягаючись та даючи вказівки на час моєї відсутності, я й забула нагодувати дітей, а вони хочуть, щоб тільки я краяла їм хліб.

Я сказав їй якийсь незначний комплімент, а сам не зводив з неї очей, милуючись її постаттю, голосом, рухами, і ледве встиг отямитись від несподіванки, як вона вже побігла до кімнати взяти рукавички й віяло, Діти здалеку скоса поглядали на мене. Я підійшов до найменшого, дуже вродливого хлоп'яти. Він сахнувся від мене, але тут саме увійшла Лотта й сказала:

— Луї, дай дядькові руку.

Він радо послухався, а я не міг утриматись і щиро поцілував його, хоч він був і замурзаний.

— Дядькові? — сказав я, подаючи їй руку.— Ви гадаєте, що я вартий щастя з вами поріднитися?

— О,— мовила вона, лукаво усміхаючись,— у нас рідні дуже багато, і мені було б шкода, якби ви опинилися в гіршому становищі від інших.

Уже йдучи, вона наказала Софі, старшій серед сестер після себе, дівчинці років одинадцяти, пильно доглядати менших і зустрінути татка, коли він повернеться з прогулянки верхи, а малечі наказала слухатись сестрички Софі як її самої, що всі одностайно пообіцяли. Тільки одна задерикувата білява дівчинка років шести заперечила:

— То це ж будеш не ти, Лотхен! Ми тебе любимо більше.

Двоє старшеньких хлопчаків вилізли на козли, і, на моє прохання, вона дозволила їм проїхатись до лісу, після того як вони пообіцяли не сваритись і міцно триматися, щоб не впасти.

Ледве ми вмостилися, ледве панночки встигли привітатися, оглянути вбрання, а особливо брилики, зробити свої зауваження та обсудити до ниточки товариство, що мало зібратися на балі, як Лотта сказала візникові зупинитись і висадила своїх братів. Вони ще раз захотіли поцілувати їй руку, що старший зробив дуже ніжно, як і личить п'ятнадцятирічному хлопцеві, а другий запально й пустотливо. Вона знов передала привіт малечі, і ми поїхали далі.

Кузина запитала, чи Лотта прочитала книжку, яку вона їй недавно послала.

— Ні,— відповіла вона,— ця книжка мені не подобається. Можете забрати її назад. Та й попередня була не краща.

Коли я запитав, що це були за книжки, то здивувався, почувши відповідь...2

Я відчував у її мові сильну вдачу, бачив усе нові чари в кожному її слові, усе новий прояв духу в кожній рисочці її обличчя, яке ставало все яснішим, бо вона почувала, що я розумію її.

— Коли я була молодша,— сказала вона,— то нічого так не любила, як романи. Не можу й сказати, як мені було приємно, коли в неділю, примостившись у куточку, я від щирого серця співчувала якій-небудь міс Дженні в її щасті чи нещасті. Не буду заперечувати, таке читання ще й досі для мене привабливе. Але тепер я рідко можу сісти за книжку, а тому вона повинна дуже припасти мені до смаку. І найбільше подобається мені той автор, у якого я знаходжу мій світ, у якого все діється так, як навколо мене, і розповідь якого така сама цікава й зворушлива, як і моє домашнє життя, бо хоч воно й не райське, а проте загалом справляє мені невимовні радощі.

Я намагався приховати, як схвилювали мене її слова, але це не могло довго тривати, бо, почувши, які слушні зауваження зробила вона про "Векфільдського священика", про...З, я нестямився й висловив їй усе, що в мене було на думці. А коли Лотта звернулась до своїх товаришок, то я лише тепер помітив, що вони сидять байдужісінькі до всього й нічого не слухають, тільки витрішки ловлять. Кузина кілька разів глузливо поглянула на мене, зморщивши носика, але мене це нітрохи не зачепило.

Розмова перейшла на захоплення танцями.

— Може, це й вада,— сказала Лотта,— але я радо вам признаюся, що над усе люблю танці. Коли в мене голова чим-небудь заклопотана, я тільки забренькаю на своєму розладнаному фортепіано якийсь контрданс, і все знову гаразд.

Як я під час розмови милувався її чорними очима, як усією душею тягнувся до її знадливих уст і свіжого, квітучого личка, як поринув у чудесну музику її мови, іноді навіть не чуючи окремих слів! Ти легко можеш собі це уявити, бо знаєш мене. Словом, коли ми під'їхали до

будинку, де мав відбуватися бал, я вийшов з карети наче вві сні і так замріявся у вечірнім присмерку, що майже не чув музики, яка лунала зверху, з освітленої зали, нам назустріч.

Двоє кавалерів, Одран і якийсь Н. Н.,— хто там запам'ятає всі ті імена,— що мали танцювати з Лоттою і кузиною, зустріли нас біля карети, забрали своїх панночок, а тоді й я повів свою нагору,

Ми кружляли в менуетах одне навколо одного, я запрошував до танцю одну даму за другою, і, як на те, найнестерпніші ніяк не хотіли відчепитися від мене. Лотта і її кавалер почали англез, і ти можеш собі уявити, як мені було приємно, коли в багатьох фігурах їй доводилось танцювати з нами. Аби ти глянув, як вона танцює!

Розумієш, вона вся в танці, всім серцем, усією душею, рухи її тіла такі гармонійні, безтурботні, невимушені, ніби вона більше ні про що не думає, нічого не відчуває,— в такі хвилини вона напевне про все забуває.

Я попрохав у неї другий контрданс, вона пообіцяла третій і з найчарівнішою в світі одвертістю призналася, що дуже любить німецький вальс.

— Тут така мода,— сказала вона,— що кожна дама танцює вальс зі своїм постійним кавалером, але мій кавалер погано вальсує, то ще й подякує мені, коли я звільню його від цього обов'язку. Ваша панночка також до нього не дуже охоча, а я в англезі бачила, що ви добре вальсуєте. Отож коли бажаєте танцювати зі мною німецький вальс, то йдіть попрохайте дозволу в мого кавалера, а я піду до вашої дами.

Я погодився, і ми домовились, що її кавалер буде тим часом розважати мою даму.

А тоді й почалося! Ми якийсь час захоплено спліталися руками в різних фігурах. Як чарівно, як легко вона рухалась! А коли дійшло до

вальса, то всі закружляли, мов несамовиті. Ми розумно зробили, що зачекали, поки ця веремія трохи вщухне і невмілі пари вийдуть із кола. Тоді вступили до танцю ми, ще одна пара та Одран зі своєю панночкою і сміливо почали вальсувати. Зроду ще мені так легко не танцювалось! Я просто нетямився. Тримати в обіймах наймилішу істоту, кружляти з нею в танці, мов вихор, що розмітає все навколо і... Чесно кажучи, Вільгельме, я там заприсягнувся, що ніколи не дозволю коханій дівчині, своїй нареченій, танцювати з кимось іншим, крім мене, хоч би й земля підо мною запала. Ти мене розумієш!

Ми пройшлися кілька разів по залі, щоб відпочити. Потім вона сіла і з великим задоволенням втамувала спрагу помаранчею, яку я ледве роздобув, уже останню. Та коли я бачив, як вона з чемності пригощає свою сусідку і та без сорому бере з таці частку за часткою, мені щоразу мов хто гострий ніж заганяв у серце.

Третій англез ми танцювали у другій парі. Коли ми йшли по колу і я бог один знає з яким блаженством вів її за руку, неспроможний відірватися від її очей, що відверто виявляли найщиріше, найчистіше задоволення, нам довелося пройти біля одної дами з вродливим, хоч і немолодим обличчям, яку я помітив ще раніше. Вона, усміхаючись, глянула на Лотту, погрозила пальцем і двічі значуще вигукнула ім'я "Альберт".

— Дозвольте запитати, якщо це не таємниця, хто такий Альберт? — звернувся я до Лотти.

Вона вже хотіла відповісти, але нас розлучили, щоб зробити велику, вісімку, а коли ми знову зустрілися, то мені видалось, що на її обличчі з'явилася якась задума.

— Навіщо мені приховувати від вас,— мовила вона, подаючи руку для нової фігури в кадрилі.— Альберт гарна людина, я з ним майже заручена.

Для мене це не була новина (бо дівчата дорогою все розповіли мені), але тепер ця звістка справила на мене зовсім інше враження, бо вже стосувалася тієї, яка за цю коротку мить стала мені дуже дорогою. Словом, я збентежився, розгубився, потрапив у чужу пару, знялася штовханина, лише Лотта своєю витримкою й зусиллями швидко знов привела все до ладу.

Танець ще не скінчився, як враз спалахнула блискавка. Ми вже давно бачили спалахи па обрії, та я все казав, що то лише зірниці. Але тепер ударив грім, заглушивши музику. Три дами вибігли з ряду, а за ними і їхні кавалери, всі заметушились, і музика перестала грати. Природно, коли якесь лихо чи щось страшне спіткає нас серед розваги, воно робить на нас сильніше враження, ніж звичайно, частково через контраст, який так діє на нас, а ще більше від того, що наші почуття напружені і все сприймають гостріше. Тільки цим можна пояснити чудернацьку поведінку деяких наших жінок. Найрозумніша сіла в кутку спиною до вікна, затуливши вуха. Друга вклякнула перед нею, уткнувшись головою в її спідницю. Третя втиснулась між них, обійнявши своїх сестриць і заливаючись слізьми. Одні просилися додому, інші взагалі не знали, що робити і як угамувати зухвалість наших молодих дженджиків, що силоміць намагалися перехопити з губ знетямлених красунь їхні перелякані молитви, спрямовані до бога. Декотрі чоловіки пішли донизу, щоб там спокійно викурити люлечку, решта ж товариства пристала на розумну пропозицію господині піти в кімнату, де на вікнах були завіси и віконниці. Ледве ми там зібралися, як Лотта заходилася розставляти стільці в коло, посадовила всіх і запропонувала почати гру. Я вже бачив, як декотрі, в надії на солодкий фант, облизувались і ласо потягалися.

— Ми будемо грати в рахунки,— сказала вона,— а тепер увага! Я піду по колу від правої руки до лівої, а ви рахуйте за мною, кожен називайте число, яке на нього припаде. Рахувати треба дуже швидко, а хто затнеться або помилиться, той отримає ляпаса, і так до тисячі.

От було веселе видовище! Вола пішла по колу з простягненою рукою. "Раз",— почав перший; "Два",— сказав сусіда; "Три",— наступний і так

далі. А вона йшла все швидше й швидше, коли раптом один прогавив. Лясь! — є поличник. Зі сміху прогавив другий — лясь і того. А вона йде ще швидше. Мені самому дісталось два ляпаси, і я з щирим задоволенням відзначив, що вона відміряла їх мені щедріше, ніж іншим. Гра закінчилась загальним реготом і галасом, не дійшовши до тисячі.

Гроза стихала, закохані розходились парами, і я також пішов за Лоттою до зали. Йдучи, вона сказала мені:

— За ляпасами вони забули й про грозу, і про все.

Я не спромігся одразу на відповідь, і вона повела далі:

— Я перша найбільше злякалась, але мусила вдавати хоробру, щоб в інших підтримати дух, поки й сама посміливішала.

Ми підійшли до вікна. Гриміло десь уже збоку, благодатний дощ порощав по землі, і ми вдихали на повні груди тепле повітря, напоєне живлющими пахощами. Вона стояла, спершись на лікті і задивившись у далечінь; потім глянула на небо й на мене, і я побачив, що її очі повні сліз. Вона поклала свою руку на мою і мовила: "Клопшток!" Я вмить пригадав чудову оду, яка їй спала на думку, й поринув у лотік почуттів, що їх викликав у мене цей вигук. Я не втримався, схилився і з сльозами радості поцілував їй руку. І знову глянув їй в очі. Шляхетний поете! Аби ти побачив, як вона тебе обожнює! Не хотів би я надалі чути твого імені, так часто згадуваного, з інших уст, бо вони тільки поганять його!

19 червня.

Я не пам'ятаю, на чому в своїй розповіді зупинився минулого разу. Знаю тільки, що була вже друга година ночі, як я ліг слати, і що якби я міг тобі все це виповісти, замість описувати, то затримав би тебе, може, до самого ранку.

А про те, що з нами трапилося, коли ми їхали додому з балу, я тобі ще не розповів, та й сьогодні не встигну.

Схід сонця був чудовий. Роса скапувала з дерев у лісі, блищала на посвіжілих полях. Наші супутниці куняли. Лотта запитала мене, чи не хочу й я приєднатися до них, то щоб не соромився її.

— Поки я бачу розплющеними ваші очі,— сказав пильно дивлячись на неї,— то не задрімаю, можете бути певні.

І ми обоє витримали аж до самого дому. Служниця тихенько відчинила ворота й відповіла на її запитання, що дома все гаразд, що батько й діти ще сплять. Тоді я попрощався з нею, прохаючи дозволу відвідати її сьогодні ще раз. Вона дозволила, і я, звичайно, побував там.

Відтоді сонце, місяць і зорі можуть собі спокійно мандрувати своїми шляхами. Я не помічаю ні дня, ні ночі, забув про весь світ.

21 червня.

Я переживаю такі щасливі дні, які бог приберігає лише для своїх святих, і хоч би що зі мною трапилось надалі, я не посмію сказати, що не спізнав радощів, найчистіших радощів життя.

Ти вже знаєш мій Вальгайм. Тут я замешкав остаточно, звідси мені лише півгодинки їзди до Лотти, а біля неї я оживаю і відчуваю все щастя, яке судилось людині.

Чи думав я, вибравши Вальгайм за мету своїх прогулянок, що він лежить так близько до неба? Як часто під час моїх далеких мандрівок то по горах, то по долинах бачив я за річкою цей мисливський будинок, у якому тепер зосередились усі мої бажання!

Любий Вільгельме, я часто міркую над тим, чого людина так прагне мандрувати, осягати нові простори, робити нові відкриття. А потім знов з'являється у ній потяг до самообмеження, до бажання стати на колію звичайного життя і долати його, не озираючись ні праворуч, ні ліворуч.

Аж дивно: коли я сюди приїхав і з пагорка дивився на долину, як мене все тут вабило! Он гайочок! Ох, якби ж то посидіти в його холодку! А он вершина гори. Ох, якби ж то оглянути звідти місцевість! Пасма пагорбів, привітні долини! О, як би мені хотілося в них загубитись! Я квапився туди і вертався назад, не знайшовши того, на що сподівався. О, далечина — те саме, що й прийдешність. Перед нашою душею розлягається неозорий імлистий безмір, наші чуття тонуть у ньому, як і наш зір, і ми прагнемо віддатися тому єдиному, великому, прекрасному почуттю, цілком розчинитися в ньому. Та, на жаль, щойно ми дійдемо мети, щойно "там" обернеться в "тут", як усе знов стає тим, що й було, і ми залишаємось у своїй нікчемності, у своїй обмеженості, і душа наша мріє про недосяжну насолоду.

Так найневгамовніший мандрівець кінець кінцем прагне знову дістатися на свою вітчизну, до своєї хати, де, вкупі з дружиною, в колі своїх дітей, у турботах про те, щоб їх прогодувати, знаходить спокій, якого марно шукав по світах.

Коли я вранці, вставши разом із сонцем, іду у Вальгайм і там, нарвавши на городі цукрового гороху, лущу його, читаючи Гомера; коли беру в маленькій кухоньці горщечок і, додавши масла, ставлю на вогонь стручки, накриваю горщечок покришкою і сідаю поряд, щоб час від часу помішувати його, то яскраво уявляю собі, як зухвалі Пенелопині женихи різали биків і свиней, патрали їх і смажили. Ніщо не викликає в мене такого тихого, щирого захоплення, як ці риси патріархального побуту, і я, дякувати богові, можу, не маніжачись, перенести їх у своє щоденне життя.

Як мені приємно, що серце моє може відчувати просту, невинну радість господаря, який кладе на стіл свій головку капусти, власноручно

вирощену, і тієї хвилини тішиться не тільки нею, а наново переживає всі щасливі дні своєї праці: і чудові ранки, коли він її садив, і лагідні вечори, коли він її поливав і радів, дивлячись, як вона виростає.

29 червня.

Позавчора з міста прийшов до управителя лікар і застав мене на підлозі серед Лоттиних діток. Одні вовтузились на мені, інші смикали мене, а я їх лоскотав, і вони зчиняли неймовірний галас і рейвах. Лікар, черствий прихильник узвичаєних правил, що, розмовляючи, раз у раз м'яв свої манжети і без кінця витягав напоказ жабо, визнав, мабуть, мою поведінку за не гідну розважної людини, це я відразу помітив по його носі. Але я на це не зважав, слухав його премудрі орації і знов будував дітям карткові хатки, які вони встигли зруйнувати. Потім він ходив скрізь по місті й обурювався: мовляв, управителеві діти й так розбещені, а Вертер зіпсує їх до краю.

Атож, любий Вільгельме, діти — найближчі для мене створіння в світі. Коли я дивлюся на них і вбачаю в цьому ось маляті зародки всіх чеснот, усіх сил, які згодом будуть йому такі потрібні: у впертості — майбутню стійкість і тверду вдачу, в пустотливості — добрий гумор і здатність легко обминати всі життєві небезпеки, і все таке цілісне, таке незіпсоване,— то раз у раз повторюю золоті слова навчителя роду людського: "Коли не станете такими, як одне з цих малих".

І от, мій друже, тих, які нам рівні, які мають бути нам за взірець, ми трактуємо як підлеглих! Вони не повинні мати своєї волі! А чи ж ми не маємо волі? Чому ж нам такий привілей? Тому хіба, що ми старші й розумніші? Боже святий, ти бачиш зі свого неба тільки дітей старих і дітей малих, та й годі, і від них маєш більшу втіху, це син твій давно вже сказав. Але вони вірують у нього, та не слухають його, як і споконвіку, і виховують дітей на свою подобу, і... Прощавай, Вільгельме! Не хочу більше розводитись про це.

1 липня.

Що значить Лотта для хворого, я відчув на своєму власному бідолашному серці, якому тепер гірше, ніж багатьом із тих, що знемагають у тяжкій хворобі. Вона пробуде кілька днів у місті в одної добродійки, яка, на думку лікарів, лежить уже на смертній постелі і яка побажала в останні свої хвилини побачити Лотту.

Минулого тижня я їздив з нею до пастора в Ш., містечко, що лежить у горах. Ми їхали туди з годину і прибули близько четвертої. Лотта взяла з собою меншу сестричку. Коли ми в'їхали на подвір'я, затінене двома високими горіхами, старий пастор сидів на ослоні біля дверей. Побачивши Лотту, він наче ожив, забув про свій костур і почимчикував їй назустріч. Вона підбігла до нього, примусила його сісти, сама сіла коло нього, передала щирий привіт від батька, приголубила його найменшого сина і пестунчика, брудного нечупару. Аби ти побачив, як вона розважала старого, як намагалась голосніше говорити, бо знала, що він недочуває, як розповідала про молодих, здорових людей, що вмирали наглою смертю, про чудові курорти Карлсбада, і як хвалила його намір наступного літа туди поїхати, запевняла, що в нього вигляд набагато кращий, бадьоріший, ніж останнього разу, коли вона його бачила. Я ж тим часом чемно відрекомендувався пані пасторші. Старий геть повеселішав, а коли я не забарився похвалити прекрасні горіхи, що давали нам такий чудовий холодок, він почав розповідати, хоч і з деякими труднощами, їхню історію.

— Старе дерево,— мовив він,— ми не знаємо, хто садив, одні кажуть, що той пастор, а другі — що інший. А молодший горіх, що он там росте,— ровесник моєї дружини. В жовтні їм буде п'ятдесят. Батько її посадив того горіха вранці, а надвечір народилась вона. Він був мій попередник на цій посаді і так любив це дерево, що й не сказати, та й я його не менше люблю. Моя дружина сиділа під ним на колоді і плела, коли я, бідний студент, двадцять сім років тому вперше ступив на це подвір'я.

Лотта запитала про його доньку. Старий сказав, що вона саме пішла з паном Шмідтом на луку до наймитів, і повів далі про те, як його попередник полюбив його, і донька також і як він став потім вікарієм, а там і його наступником.

Оповідь уже кінчалася, коли з саду вийшла пасторова донька з отим самим паном Шмідтом. Вона щиро й тепло привіталася з Лоттою, і я мушу сказати, що мені сподобалась та струнка, висока, чорнява дівчина, з нею було б не нудно на селі. Пан Шмідт, її коханий (бо це відразу було видно по ньому), вродливий, але мовчазний чоловік, не озвався й словом, хоч Лотта всіляко намагалась залучити його до розмови. Найбільше мені не сподобалось у ньому те, що він був такий нетовариський не через обмеженість — обличчя його здавалося зовсім не дурним, а швидше через свою впертість і погану вдачу. На жаль, скоро мій здогад цілком підтвердився, бо, коли Фредеріка під час прогулянки йшла то з Лоттою, то зі мною, обличчя Шмідтове, і без того смагляве, так потемніло, що Лотта смикнула мене за рукав і порадила де надто упадати біля неї. Мені дуже прикро дивитись, як люди мучать одне одного, особливо, як молодь у розквіті свого віку, замість того щоб цілою душею сприймати всі радощі життя, псує одне одному через дурниці щасливі дні і аж згодом починає розуміти, що тих днів нам так мало даровано і їх уже не вернути. Мене взяла досада, і, коли ми надвечір повернулися до пасторської садиби й біля столу, де пили молоко, завели розмову про радощі й прикрощі нашого життя, я не втримався і, підхопивши тему, палко й щиро виступив проти поганого гумору.

— Ми, люди, часто нарікаємо на те,— почав я,— що радісних днів нам даровано мало, а поганих сила-силенна, але, на мою думку, це неправда. Коли б ми сприймали відкритим серцем те добро, що його бог нам приділив. на кожен день, то в нас вистачило б сили витримати й лихо, якби воно спіткало нас.

— Але ж ми не маємо влади над своїми почуттями,— втрутилась пасторша,— бо дуже залежимо й від тіла. Коли хто почуває себе погано, то йому скрізь негаразд.

Я з цим погодився.

— Тоді ми повинні дивитись на свій стан як на хворобу,— мовив я,— і розпитувати, чи нема на неї якоїсь ради.

— Добре сказано,— зауважила Лотта,— я принаймні певна, що багато залежить від нас самих, бо знаю це по собі. Коли мене щось дратує або журить, я схоплюсь, погуляю по садочку, заспіваю пісню, і журби як не було.

— Якраз про це мені і йшлося,— мовив я.— З нудьгою те саме, що й з ледарством, бо це одного батька діти. Всі ми від природи полюбляємо бити байдики, а проте як зуміємо перемогти себе, то робота в нас горить у руках, і ми тоді знаходимо в діяльності справжню втіху.

Фредеріка слухала мене дуже уважно, але її коханий заперечив мені:

— Не можна панувати над самим собою, а над своїми почуттями й поготів.

— Йдеться про неприємні почуття,— мовив я,— а їх кожен радо позбувся б, і ніхто не знає, наскільки стане в нього сили, поки її не випробує. Хто хворіє, той обійде всіх лікарів, відмовиться від усього, вживатиме найгіркіших ліків аби тільки залишитись при доброму здоров'ї.

Я помітив, що наш старий напружує слух, щоб почути, про що йдеться, і взяти участь у розмові, тому заговорив голосніше, звернувшись до нього:

— В казаннях картають всілякі води, а проте я ніколи не чув, щоб хто з священиків картав у церкві поганий гумор4.

— Це робота для міських священиків,— сказав він,— у селян не буває поганого гумору. Але часом таке казання не завадило б і їм, чи принаймні моїй жінці та панові управителеві.

Всі засміялися, і він разом з усіма, та потім закашлявся, і розмова на якийсь час урвалася.

Тоді знову озвався Шмідт:

— Ви назвали поганий гумор вадою, а мені здається, що ви перебільшуєте.

— Анітрохи,— відповів я.— Хіба та риса в нас, що шкодить і нам, і навколишнім, не заслуговує на таку назву? Хіба не досить уже того, що ми не можемо зробити одне одного щасливими, то ще й повинні позбавляти одне одного радощів, які вряди-годи знаходить собі наше серце? Назвіть мені людину, яка, бувши в поганому гуморі, матиме мужність приховати свій настрій, лише сама страждатиме від нього й не псуватиме радощів тим, хто її оточує. Бо ж поганий настрій — це найчастіше вияв нашого внутрішнього невдоволення своєю непорядністю, невдоволення собою, що завжди пов'язане з заздрістю, яку роз'ятрює дурне марнославство. Ми бачимо щасливих людей, що не нам зобов'язані своїм щастям, і це вже для нас нестерпне видовище.

Лотта усміхнулась до мене, побачивши, з яким запалом я обстоюю свою думку, а сльози в очах Фредеріки заохотили мене говорити далі.

— Горе тому,— сказав я,— хто, маючи владу над чиїмось серцем, силоміць позбавляє його скромних радощів, що зароджуються в ньому. Ніякі подарунки, ніякі в світі милі речі не замінять хвилини внутрішньої втіхи, яку отруїть нам заздрісна неприязнь нашого тирана.

Серце моє тієї миті переповнилось, спогади про минуле тислися у моїй душі, сльози набігали на очі.

1 липня.

Що значить Лотта для хворого, я відчув на своєму власному бідолашному серці, якому тепер гірше, ніж багатьом із тих, що знемагають у тяжкій хворобі. Вона пробуде кілька днів у місті в одної добродійки, яка, на думку лікарів, лежить уже на смертній постелі і яка побажала в останні свої хвилини побачити Лотту.

Минулого тижня я їздив з нею до пастора в Ш., містечко, що лежить у горах. Ми їхали туди з годину і прибули близько четвертої. Лотта взяла з собою меншу сестричку. Коли ми в'їхали на подвір'я, затінене двома високими горіхами, старий пастор сидів на ослоні біля дверей. Побачивши Лотту, він наче ожив, забув про свій костур і почимчикував їй назустріч. Вона підбігла до нього, примусила його сісти, сама сіла коло нього, передала щирий привіт від батька, приголубила його найменшого сина і пестунчика, брудного нечупару. Аби ти побачив, як вона розважала старого, як намагалась голосніше говорити, бо знала, що він недочуває, як розповідала про молодих, здорових людей, що вмирали наглою смертю, про чудові курорти Карлсбада, і як хвалила його намір наступного літа туди поїхати, запевняла, що в нього вигляд набагато кращий, бадьоріший, ніж останнього разу, коли вона його бачила. Я ж тим часом чемно відрекомендувався пані пасторші. Старий геть повеселішав, а коли я не забарився похвалити прекрасні горіхи, що давали нам такий чудовий холодок, він почав розповідати, хоч і з деякими труднощами, їхню історію.

— Старе дерево,— мовив він,— ми не знаємо, хто садив, одні кажуть, що той пастор, а другі — що інший. А молодший горіх, що он там росте,— ровесник моєї дружини. В жовтні їм буде п'ятдесят. Батько її посадив того горіха вранці, а надвечір народилась вона. Він був мій попередник на цій посаді і так любив це дерево, що й не сказати, та й я його не менше люблю. Моя дружина сиділа під ним на колоді і плела, коли я, бідний студент, двадцять сім років тому вперше ступив на це подвір'я.

Лотта запитала про його доньку. Старий сказав, що вона саме пішла з паном Шмідтом на луку до наймитів, і повів далі про те, як його попередник полюбив його, і донька також і як він став потім вікарієм, а там і його наступником.

Оповідь уже кінчалася, коли з саду вийшла пасторова донька з отим самим паном Шмідтом. Вона щиро й тепло привіталася з Лоттою, і я мушу сказати, що мені сподобалась та струнка, висока, чорнява дівчина, з нею було б не нудно на селі. Пан Шмідт, її коханий (бо це відразу було видно по ньому), вродливий, але мовчазний чоловік, не озвався й словом, хоч Лотта всіляко намагалась залучити його до розмови. Найбільше мені не сподобалось у ньому те, що він був такий нетовариський не через обмеженість — обличчя його здавалося зовсім не дурним, а швидше через свою впертість і погану вдачу. На жаль, скоро мій здогад цілком підтвердився, бо, коли Фредеріка під час прогулянки йшла то з Лоттою, то зі мною, обличчя Шмідтове, і без того смагляве, так потемніло, що Лотта смикнула мене за рукав і порадила де надто упадати біля неї. Мені дуже прикро дивитись, як люди мучать одне одного, особливо, як молодь у розквіті свого віку, замість того щоб цілою душею сприймати всі радощі життя, псує одне одному через дурниці щасливі дні і аж згодом починає розуміти, що тих днів нам так мало даровано і їх уже не вернути. Мене взяла досада, і, коли ми надвечір повернулися до пасторської садиби й біля столу, де пили молоко, завели розмову про радощі й прикрощі нашого життя, я не втримався і, підхопивши тему, палко й щиро виступив проти поганого гумору.

— Ми, люди, часто нарікаємо на те,— почав я,— що радісних днів нам даровано мало, а поганих сила-силенна, але, на мою думку, це неправда. Коли б ми сприймали відкритим серцем те добро, що його бог нам приділив. на кожен день, то в нас вистачило б сили витримати й лихо, якби воно спіткало нас.

— Але ж ми не маємо влади над своїми почуттями,— втрутилась пасторша,— бо дуже залежимо й від тіла. Коли хто почуває себе погано, то йому скрізь негаразд.

Я з цим погодився.

— Тоді ми повинні дивитись на свій стан як на хворобу,— мовив я,— і розпитувати, чи нема на неї якоїсь ради.

— Добре сказано,— зауважила Лотта,— я принаймні певна, що багато залежить від нас самих, бо знаю це по собі. Коли мене щось дратує або журить, я схоплюсь, погуляю по садочку, заспіваю пісню, і журби як не було.

— Якраз про це мені і йшлося,— мовив я.— З нудьгою те саме, що й з ледарством, бо це одного батька діти. Всі ми від природи полюбляємо бити байдики, а проте як зуміємо перемогти себе, то робота в нас горить у руках, і ми тоді знаходимо в діяльності справжню втіху.

Фредеріка слухала мене дуже уважно, але її коханий заперечив мені:

— Не можна панувати над самим собою, а над своїми почуттями й поготів.

— Йдеться про неприємні почуття,— мовив я,— а їх кожен радо позбувся б, і ніхто не знає, наскільки стане в нього сили, поки її не випробує. Хто хворіє, той обійде всіх лікарів, відмовиться від усього, вживатиме найгіркіших ліків аби тільки залишитись при доброму здоров'ї.

Я помітив, що наш старий напружує слух, щоб почути, про що йдеться, і взяти участь у розмові, тому заговорив голосніше, звернувшись до нього:

— В казаннях картають всілякі води, а проте я ніколи не чув, щоб хто з священиків картав у церкві поганий гумор.

— Це робота для міських священиків,— сказав він,— у селян не буває поганого гумору. Але часом таке казання не завадило б і їм, чи принаймні моїй жінці та панові управителеві.

Всі засміялися, і він разом з усіма, та потім закашлявся, і розмова на якийсь час урвалася.

Тоді знову озвався Шмідт:

— Ви назвали поганий гумор вадою, а мені здається, що ви перебільшуєте.

— Анітрохи,— відповів я.— Хіба та риса в нас, що шкодить і нам, і навколишнім, не заслуговує на таку назву? Хіба не досить уже того, що ми не можемо зробити одне одного щасливими, то ще й повинні позбавляти одне одного радощів, які вряди-годи знаходить собі наше серце? Назвіть мені людину, яка, бувши в поганому гуморі, матиме мужність приховати свій настрій, лише сама страждатиме від нього й не псуватиме радощів тим, хто її оточує. Бо ж поганий настрій — це найчастіше вияв нашого внутрішнього невдоволення своєю непорядністю, невдоволення собою, що завжди пов'язане з заздрістю, яку роз'ятрює дурне марнославство. Ми бачимо щасливих людей, що не нам зобов'язані своїм щастям, і це вже для нас нестерпне видовище.

Лотта усміхнулась до мене, побачивши, з яким запалом я обстоюю свою думку, а сльози в очах Фредеріки заохотили мене говорити далі.

— Горе тому,— сказав я,— хто, маючи владу над чиїмось серцем, силоміць позбавляє його скромних радощів, що зароджуються в ньому. Ніякі подарунки, ніякі в світі милі речі не замінять хвилини внутрішньої втіхи, яку отруїть нам заздрісна неприязнь нашого тирана.

Серце моє тієї миті переповнилось, спогади про минуле тислися у моїй душі, сльози набігали на очі.

— Треба тільки щодня казати собі,— вигукнув я,— не псуй своїм друзям радощів, а навпаки, радій разом з ними, хай вони будуть ще щасливіші. Чи зумієш ти дати їм хоч краплину полегшення, коли їхня душа страждатиме в тортурах пристрасті і змемагатиме від турбот? І коли остання, найстрашніша хвороба доконає істоту, яку ти надвередив у розповні її літ, і вона лежатиме безпорадна й жалюгідна, звернувши непритомний зір до неба, з смертельним потом на блідому чолі, тоді ти лише стоятимеш біля її постелі, як проклятий, і почуватимеш у найглибшому розпачі, що неспроможний нічого вдіяти, хоч би й офірував усі свої статки, і будеш корчитись від жалю, ладен усе віддати, аби тільки можна було тому створінню, що конає перед тобою, влити хоч краплю сили, вдихнути хоч одну іскру життяЗгадка про таку сцену, що відбувалась у моїй присутності, впала на мене при цих словах, як важкий тягар. Я підніс хусточку до очей, квапливо вийшов і отямився аж тоді, як Лотта гукнула, що нам пора їхати. І як же вона дорогою сварила мене, що я так близько беру до серця кожну справу, що я сам себе занапащаю, що я повинен берегти себе!

О ангеле мій! Заради тебе я мушу жити!

6 липня.

Вона й далі біля своєї смертельно хворої приятельки, й далі турботлива, лагідна, така, що як гляне, то й біль пом'якшиться і людина стає щасливішою. Учора ввечері вона пішла з Маріанною і маленькою Мальхен на прогулянку. Я про це знав, зустрів її, і ми пішли разом. Погулявши години півтори, ми повернулись до міста і зупинилися біля криниці, що була мені така дорога, а тепер стала ще в тисячу раз дорожча. Лотта присіла на муровану цямрину, а ми стояли перед нею. Я озирнувся навкруги, і — ах! — переді мною знову постали часи, коли серце моє було таке самотнє.

— Люба кринице,— сказав я,— відтоді я вже ніколи не відпочивав біля твоєї прохолоди, а іноді, поспішаючи мимо, навіть і не дивився на тебе.

Я глянув униз і побачив, що Мальхен зі склянкою води обережно підіймається вгору. Я подивився на Лотту й раптом відчув, що вона для мене означає. Тим часом підійшла Мальхен з водою. Маріанна хотіла взяти в неї склянку.

— Ні,— сказала дитина з наймилішою міною на обличчі,— спочатку ти, Лотхен, напийся!

Я був такий захоплений тією щирістю, тією добротою, яка бриніла в її словах, що не втримався, підхопив дитину з землі й палко поцілував її, а вона злякалася й заплакала.

— Ви зробили негаразд,— мовила Лотта.

Я зніяковів.

— Ходи, Мальхен,— сказала вона дитині, взяла її за руку й повела вниз сходами,— умийся свіжою водичкою з кринички, швиденько, швиденько, і нічого не буде.

Я стояв і дивився, як ретельно дівчинка терла щічки мокрою ручкою, як вона вірила, що чудодійне джерело очистить її і в неї більше не буде ганебної бороди з бруду. Нарешті Лотта сказала: "Ну, годі вже!" Але дитина й далі завзято робила своє, вважаючи, мабуть, що краще перевмиватися, ніж недовмиватись. Щиро кажу тобі, Вільгельме, навіть на хрещення я не дивився з такою пошаною, як на те умивання. А коли вже Лотта вийшла наверх, я ладен був упасти ниць перед нею, як перед пророком, що змив гріхи цілого народу.

Увечері я не втримався й розказав про цей випадок одному добродієві, якого вважав людяним, бо знав, що він чоловік недурний. Але ж і дісталось мені! Він сказав, що Лотта вчинила дуже погано, не можна морочити дітей нісенітницями, це тільки спричиняється до хибних уявлень і забобонів, від яких дітей треба завчасу оберігати. Я згадав, що

в цього добродія тиждень тому були хрестини, а тому й не сказав йому ні слова, але в душі залишився вірний істині: ми повинні ставитись до дітей так, як ставиться до нас бог, що дарував нам найвище щастя, дозволивши тішитися радісними мріями.

8 липня.

Яка ж я дитина! Як прагну хоч одного ласкавого погляду! О, яка я дитина!

Ми зібралися іти у Вальгайм. Дами мали їхати каретою. Під час прогулянки мені здавалося, що в чорних Лоттиних очах... О, який же я дурний, даруй мені, але якби ти побачив їх, ті очі! Щоб не розводитись довго (бо спати хочеться, аж очі злипаються), скажу, що дами посідали в карету, а навколо стояли молодий В., Зельштадт, Одран та я і весело, невимушено розмовляли з ними. Я ловив Лоттин погляд. Ох, він переходив з одного на другого, тільки мене, мене, мене, що стояв збоку зовсім самотній і зневірений у ній, обминув той погляд! Серце моє тисячу разів говорило їй: "Прощавай!" А вона й не глянула на мене. Карета рушила, і сльози виступили на моїх очах. Я дивився їй услід і бачив у вікні Лоттин капелюшок. Вона висунула голову й озирнулась. Ох! Чи не на мене? Друже, в цій непевності я й досі перебуваю. В цьому вся моя втіха: може, вона озирнулась на мене! Може!

На добраніч. О, яка ж я дитина!

10 липня.

Аби ти побачив, який у мене стає безглуздий вигляд, коли в товаристві зайде про неї мова! А коли питають, чи вона мені подобається, то й не кажи! Подобається! Смертельно ненавиджу це слово! Що то був би за чоловік, якому Лотта тільки подобалася б, а не заповнювала б усі думки, всі почуття! Подобається! Недавно один тут питав мене, чи мені подобається Оссіан!

11 липня.

Пані М. почуває себе дуже погано. Молюся за її життя, бо сумую разом із Лоттою. Я зрідка бачуся з нею в одної приятельки, і сьогодні вона мені розповіла дивну річ!

Старий М.— зажерливий, скупий бурмило, він ціле життя мучив свою дружину і в усьому її обмежував. Але вона завжди вміла собі якось зарадити. Кілька днів тому, коли лікар визнав її стан безнадійним, вона звеліла покликати свого чоловіка,— Лотта була при цьому,— і ось що сказала йому: "Я повинна признатися тобі в одному своєму вчинку, бо після моєї смерті він може спричинитись до великого непорозуміння й клопоту. Досі я господарювала в домі чесно й ощадливо, як лише могла, тільки ти мені пробач, що я всі ці тридцять років мусила тебе обманювати. Спочатку, тільки-но ми побралися, ти призначив якусь дещицю на кухню та інші господарські видатки. Коли наше господарство зміцніло і прибутки збільшились, ти не захотів збільшити мені тижневі видатки. Словом, ти знаєш, що й тоді, коли наше господарство розширилось, ти вимагав, щоб я витрачала не більше, як сім гульденів на тиждень. Я й слова не мовила, але тих грошей мені не вистачало на тиждень, тож я добирала з виторгу, бо нікому б і на думку не спало, що дружина краде з каси. Я нічого не розтринькала і могла б, не признавшись, з чистим сумлінням відійти у вічність, якби не турбувалась за ту, що мене заступить і буде господарювати в домі. Вона ж не зможе обійтися тими грішми, і ти завжди докорятимеш їй, що, мовляв, першій жінці їх вистачало".

Ми поговорили з Лоттою про неймовірне засліплення людини, яка й гадки не має, що справа негаразд, коли семи гульденів вистачає там, де явно треба вдвічі більше. Але мені й самому доводилось зустрічати людей, що не здивувалися б, якби в їхній хаті з'явився, як у пророка, невичерпний дзбан олії.

13 липня.

Ні, я не вводжу себе в оману! Я читаю в її чорних очах справжнє співчуття до мене й до моєї долі. Так, я почуваю, і в цьому можу цілком довіритись своєму серцеві, що вона... О, чи посмію ж я, чи зможу вимовити це райське слово?.. Що вона кохає мене!

Кохає! Як я виріс у власних очах, як... тобі я, мабуть, можу признатися в цьому, ти розумієш такі речі... як я почав себе поважати, відколи вона мене покохала!

Чи це зухвала самовпевненість, чи так воно і є? Мені здається, що в її серці я не маю суперника. А проте коли вона починає говорити про свого нареченого, тепло, з любов'ю, то я почуваю себе так, наче мене позбавлено всякої гідності й честі, наче в мене відібрали шпагу.

16 липня.

Ах, який дріж всього мене проймає, коли мої пальці ненароком торкнуться її руки, коли наші ноги зіткнуться під столом. Я сахаюся, як від вогню, а потаємна сила знову тягне мене вперед, і в голові паморочиться... А її невинна, чиста душа не відчуває, як мене мучить ця звичайна довірливість! Коли вона, розмовляючи, кладе свою руку на мою або, захопившись темою, ближче присувається до мене, і її чудесний віддих досягає моїх уст, то мені здається, що я непритомнію, наче вражений громом. Але якщо я, Вільгельме, зважуся колись це небесне створіння, цю довіру... Ти розумієш мене. Ні, серце моє ще не таке зіпсоване, ні! Але слабке, дуже слабке! А хіба ж це не зіпсованість?..

Вона для мене свята. Всяка жага мовчить у її присутності. Я не тямлю, що зі мною робиться, коли я біля неї, неначе душа моя стає клубком нервів. Є в неї одна мелодія, яку вона грає на фортепіано з ангельською силою, просто й натхненно! Це її улюблена пісня, і досить їй узяти першу ноту, як уся моя туга, жура, мука зникають без сліду.

Мене так зворушує цей простий спів, що жодне слово, сказане про чарівну силу старовинної музики, не здається мені тепер неймовірним! І як вона вміє вибрати час, щоб заграти саме тоді, коли я ладен пустити собі кулю в лоб. Неспокій і потьмарення в душі моїй прояснюються, і я знову дихаю вільніше.

18 липня.

Вільгельме, що для нашого серця світ без кохання? Те саме, що чарівний ліхтар без світла! А тільки-но встав у нього лампочку, і на білій стіні з'являться барвисті картини! Хай це буде лише миттєвий фантом, але він дає нам утіху, і ми, наче зелені юнаки, стоїмо перед ним і захоплюємось чудесним видивом. Сьогодні я не міг побачитися з Лоттою, мене затримали гості, яких я не міг здихатись. Що ж було робити? Я послав до неї свого служника, щоб мати біля себе хоч одну людину, яка сьогодні була коло неї. Як нетерпляче я чекав на нього і як радісно його зустрів! Я ладен був обійняти його й поцілувати, якби не було соромно.

Кажуть, що бононський камінь, полежавши на сонці, вбирає сонячне проміння і вночі якусь часинку світиться. Отаке було і з моїм служником. Думка, що її очі дивились на його обличчя, на щоки, на гудзики його сурдута, на комір плаща, зробила все це для мене таким дорогим, таким святим! Я б його тієї хвилини не віддав і за тисячу талярів. Мені було так приємно в його присутності. Боронь тебе боже сміятися з цього! Вільгельме, хіба ж це фантом, коли нам так приємно від нього?

19 липня.

"Я побачу її! — вигукую я кожного ранку, прокинувшись і весело глянувши на ясне сонце.— Я побачу її!" І більше в мене цілий день нема ніяких бажань. Все, все сходиться на цьому.

20 липня.

Я ще не вирішив, чи мені їхати з посланником в ***, як ви радите, чи ні. Я не дуже полюбляю субординацію, а крім того, всім відомо, що це й людина погана. Ти кажеш, що мати моя дуже б хотіла бачити мене при ділі. Мені аж смішно. Хіба ж я тепер сиджу без діла? І хіба ж, по суті, не однаковісінько, що перебирати — горох чи сочевицю? Зрештою, все на світі шеляга варте, і дурень той, хто береться за якусь роботу не з любові до неї або з власної потреби, а тільки на бажання інших і працює лише заради грошей, слави абощо.

24 липня.

Коли ти так турбуєшся, щоб я не занедбав малювання, то краще було б мені взагалі про це змовчати, ніж сказати тобі, що за останній час я зробив дуже мало.

Ніколи ще я не був такий щасливий, ніколи так повно, всім серцем не відчував природи, кожного камінчика, травички, а проте... Не знаю, як і висловитись, моя мистецька сила так ослабла, усе так пливе й міниться переді мною, що я не годен схопити жодного обрису. Але мені здається, що коли б я мав глину або віск, то, може, й зобразив би це. Якщо так довго триватиме, я дістану глини й ліпитиму, хай там хоч і пиріжки виходять!

Лоттин портрет я тричі починав і тричі осоромився. Це для мене тим більше прикро, що раніше вона виходила на моїх малюнках дуже вдало. Нарешті я зробив її силует і тим задовольнився.

25 липня.

Гаразд, кохана Лотто, я все дістану і все привезу, тільки давайте мені більше доручень і якнайчастіше. Про одне лише прошу — не посипайте піском листів, які мені посилаєте. Сьогодні я швиденько притис його до уст, і на зубах аж захрумтіло.

26 липня.

Я вже кілька разів давав собі слово не бачитися з нею так часто. Але хто б його дотримав! Кожного дня я врочисто наказую собі: завтра не підеш! А настане те завтра, знайдеться якась невідкладна причина, і не встигну зоглядітись, як я вже в неї. Або вона ввечері скаже: "Ви ж завтра прийдете?" Ну то як же не піти? Чи дасть мені якесь доручення, і я хутенько переконую себе, що краще самому прийти з відповіддю. Або день надто вже гарний, і я йду у Вальгайм, а коли я вже там, то до неї ж усього півгодини! Я надто близько до неї, тому й незчуюся, як уже там. Моя бабуся знала одну казку про магнітну гору. Якщо корабель наближався до тієї гори, вона забирала з нього все, що було залізне, всі цвяхи висмикувались і летіли вгору, корабель розпадався, і бідолашні моряки гинули під купою дощок.

30 липня.

Приїхав Альберт, і я повинен відійти. І хоч би він був найкраща, найшляхетніша людина, а я з усіх поглядів гірший за нього, мені було б несила бачити його володарем такого скарбу... Володарем!.. Що там казати, Вільгельме, приїхав жених, та й годі. Щирий, гарний хлопець, до якого я мушу бути прихильний. На щастя, я не бачив їхньої зустрічі! Моє серце не витримало б. Проте він настільки делікатний, що при мені жодного разу не поцілував її. Хай йому бог віддячить. За те, що він шанує дівчину, я мушу його любити. До мене він ставиться гарно, і я здогадуюсь, що це більше через Лоттин вплив, а не через його власні почуття до мене, бо на цьому жінки неабияк розуміються, та й мають рацію: їм же краще, коли двоє їхніх залицяльників житимуть у згоді, хоча це й рідко буває.

Все ж таки Альберта не можна не шанувати. Його витримка й незворушність дуже відрізняються від моєї неспокійної вдачі, якої я не вмію приховати. Він людина чутлива і вміє цінувати Лотту. Він, здається, рідко буває в поганому гуморі, а ти ж знаєш, що цю ваду я ненавиджу в людях більше, ніж усі інші.

Альберт вважає мене за розумну людину, і моя прихильність до Лотти, моє щире захоплення кожним її вчинком тільки збільшують його тріумф, і він ще палкіше її любить. Не без того, мабуть, що іноді він трохи її й ревнує, та принаймні коли б я був на його місці, то хтозна, чи теж не піддався б цьому пекельному почуттю.

Та нехай собі як хоче! Знаю лише, що минулася моя радість перебування біля Лотти. Як же назвати це? Дурістю чи засліпленням? Але що допоможуть назви! Треба дивитися правді у вічі. Я й раніше, до Альбертового приїзду, знав, що так воно буде, знав, що не можу мати на неї жодних претензій та й тепер не маю, цебто наскільки можливо при такій її привабливості не мати до неї потягу. А тепер цей дурень дивується, що інший справді відбирає в нього дівчину.

Я зціплюю зуби і глузую зі свого лиха, але вдвічі, втричі дужче глузував би з того, хто сказав би мені: зречися її, однаково нічого вже не вийде. Не хочу слухати таких сухарів! Я тиняюсь по лісі, і коли приходжу до Лотти й застаю її з Альбертом у саду, а піти вже незручно, то починаю розпачливо жартувати й плести якісь нісенітниці.

"Ради бога,— сказала сьогодні Лотта,— не починайте того, що вчора ввечері! Ви страшні, коли впадаєте в такі веселощі". Між нами, я намагаюсь вибрати часинку, коли він на роботі; гульк — і я вже там, і такий щасливий, коли застану її саму.

8 серпня.

Будь ласка, пробач мені, Вільгельме, це ж не про тебе була мова, коли я нападав на людей, що вимагають від нас коритися неминучій долі. Я справді не думаю, що ти можеш мати такі погляди. Але, по суті, ти маєш рацію. Лише одне скажу, мій друже: в житті дуже рідко доводиться робити вибір "або — або". Між тим, що ми почуваємо, і тим, як ми діємо, так само багато відтінків, як між горбатим і кирпатим носом. Отже, ти не

матимеш на мене зла, коли я, визнавши слушність твоїх доказів, усе-таки спробую пролізти між отими "або".

Ти кажеш мені: або ти маєш надію на Лотту, або не маєш ніякої. Отже, або намагайся здобути її, здійснити свої бажання, або ж навпаки — схаменися, спробуй спекатися злощасного почуття, яке забирає всі твої сили. Друже, краще й не скажеш, але добре тобі казати!

І чи можеш ти вимагати від нещасного бідолахи, якого виснажує безнадійна хвороба, щоб він одним ударом кинджала поклав край своїм мукам? І хіба хвороба, що поглинає його силу, не відбирає в нього заодно й мужності звільнитися від недуги?

Звичайно, ти міг би відповісти мені доречним у цьому випадку порівнянням: краще дати, щоб тобі відрізали руку, ніж через вагання й нерішучість ризикувати життям. Можливо! Не будемо допікати один одному порівняннями. Годі!

Атож, Вільгельме, часом у мене бувають напади такої мужності, що я ладен схопитися, вирватись і втекти, і якби тільки було куди, то я залюбки втік би.

Ввечері.

Сьогодні мені знов потрапив до рук мій щоденник, якого я від певного часу занедбав. Дивно, як свідомо, крок за кроком, я вплутувався в ці тенета! Як чітко бачив я своє становище, а проте поводився мов дитина, та й тепер усе чітко бачу, а схаменутись не можу.

10 серпня.

Я міг би жити найкраще, найщасливіше, якби не був дурний. Таких чудових умов, щоб веселитись душею, як я маю тут, знайти нелегко. Ах, свята правда, що тільки наше серце джерело всіх радощів. Я тут як свій

у цій найдостойнішій годині, старий любить мене, як сина, діти — як батька, і Лотті я подобаюсь... Альберт, добра душа, жодною дрібницею не порушує мого щастя, а оточує мене щирою приязню і, після Лотти, найдужче любить. Радісно слухати нас, Вільгельме, коли ми гуляємо з ним і розмовляємо про Лотту. Нема нічого смішнішого в світі за цю картину, хоч у мене часто сльози стоять в очах. Або коли він починає розповідати про її матір, як та чудова жінка, лежачи на смертельній постелі, доручила Лотті дім і дітей, а йому — Лотту, як відтоді Лотта змінилася, як вона, ретельно взялася за господарство, стала справжньою матір'ю для братів та сестер, з якою любов'ю вона їх доглядає, не гайнує жодної хвилинки без роботи, а проте її ніколи не покидає бадьорий, веселий настрій.

Так я йду поруч із ним, рву квітки дорогою, старанно складаю їх у китички, і... кидаю в струмок, що пробігає мимо, й дивлюся, як вони пливуть за водою... Не знаю, чи я писав тобі, що Альберт залишається тут, бо отримує посаду з доброю платнею від двору, де його дуже люблять. Бо й справді, таких працьовитих, сумлінних людей, як він, мені рідко доводилось бачити.

12 серпня.

Безперечно, Альберт — найкраща людина в світі. Вчора у мене сталася з ним дивна розмова. Я прийшов до нього попрощатися, бо надумав поїхати в гори, звідки тепер і пишу до тебе. Ходжу я собі в нього по кімнаті і раптом бачу — пістолі.

— Позич мені ці пістолі на дорогу,— мовив я.

— Прошу,— оказав він,— якщо тобі не ліньки буде їх набити. У мене вони висять тільки для оздоби.

Я взяв одного, а він повів далі:

— З того часу, коли моя необережність вийшла мені боком, я на них і дивитися не хочу.

Мені стало цікаво, що ж трапилось.

— Місяців три я мешкав на селі в одного приятеля, мав там пару ненабитих пістолів і спав собі спокійно,— почав розповідати він.— Якось після обіду, в сльоту, я сиджу собі, нуджуся і знічев'я казна-що думаю: ану ж, як на нас нападуть, то потрібні будуть пістолі, то ж... сам знаєш, як це буває. От я й звелів, щоб слуга почистив їх і набив. А він почав жартувати з дівчатами, хотів їх налякати, а пістоль, кат його зна й як, бабахнув, ще коли в ньому стирчав шомпол, і влучив одній дівчині у великий палець правої руки й покалічив його. Я наслухався чимало прокльонів, ще й мусив заплатити за лікування і відтоді не набиваю зброї. Ось, друже, що значить обережність. Не знаєш, звідки й прийде небезпека. Хоча...

Знаєш, я дуже люблю його, поки він не дійде до "хоча". Але що вдієш, кожне правило має винятки! Надто вже він справедливий! Коли він вирішить, що сказав щось зайве, дуже загальне або не зовсім слушне, то одразу ж починає застерігати, переінакшувати свої слова, додавати, відкидати щось, поки від раніше сказаного нічого не залишиться. Отож він заходився докладно обговорювати цю справу. Мені набридло його слухати, я жартома підняв пістоль і приставив дуло до лоба над правим оком.

— Тьху,— сказав Альберт, відбираючи в мене пістоль,— це що за жарти?

— Він же ненабитий,— мовив я.

— А хоч би й так,— сказав він невдоволено,— навіщо це? Я не можу собі уявити, яким треба бути дурним, щоб застрелитись. Навіть сама думка про це викликає в мене огиду.

— Отакі всі люди! — вигукнув я.— Зайде про щось мова, то вони одразу: це по-дурному, це розумно, це добре, це погано. А що всі ці слова означають? Хіба ви намагалися збагнути внутрішній сенс вчинку? Чи можете ви напевне сказати, чого він стався і чого був неминучим? Якби ви знали це, то не квапилися б зі своїми висновками.

— Але ти не можеш не погодитися зі мною,— сказав Альберт,— що певні вчинки завжди будуть хибні, незалежно від причин, які їх викликали.

Я здвигнув плечима й погодився.

— Та все ж таки, мій друже,— повів я далі,— і тут можна знайти якісь винятки. Справді, крадіжка — злочин, але чого заслуговує той, хто йде красти, щоб урятувати себе і свою родину від голодної смерті,— кари чи співчуття? Хто перший підніме камінь на чоловіка, що в праведному гніві покарає зрадливу дружину і її нікчемного спокусника? Або осудить дівчину, що губить себе, піддавшись радісному шалові кохання? Навіть наші законники, ці холодні педанти, зворушуються і не поспішають накладати кару.

— Це зовсім інша річ,— мовив на те Альберт,— бо людина, охоплена пристрастю, не володіє собою, і на неї дивляться, як на сп'янілу або несамовиту.

— Ах, ви ж, розважні голови! — вигукнув я, всміхаючись.— Пристрасть! Сп'яніння! Несамовитість! Ви, святенники, байдужісінько стоїте собі збоку і вухом не ведете! Ганьбите п'яницю, гидуєте несамовитим, минаєте їх, як священики, і, як фарисеї, дякуєте богові, що він не створив вас такими, як котрийсь із них. Я не раз бував п'яний, мої пристрасті межували з божевіллям, а проте я не каюсь, бо зрозумів, наскільки був спроможний, чому всіх видатних людей, які створили щось велике, щось неймовірне, здавна прозивають п'яними й божевільними. Та й у щоденному житті нестерпно слухати, як кожному, хто зважився на

трохи вільніший, шляхетніший, несподіваний вчинок, кричать услід: "Та він п'яний, він божевільний!" Сором вам, тверезі, сором вам, мудрі!

— Це знову твої химери,— мовив Альберт.— Ти скрізь переборщуєш, а тут безумовно помиляєшся, порівнюючи самогубство, про яке в нас ішла мова, з великими вчинками. Його можна вважати лише виявом слабкості. Адже ж легше одразу вмерти, аніж мужньо витримувати тяжке життя.

Я вже ладен був припинити цю розмову, бо ніщо так не дратує мене, як гладенькі загальники, сказані у відповідь на слова, що йдуть від щирого серця. Але я стримався, бо вже часто чув таке й не раз обурювався, і відповів йому досить палко:

— То ти називаєш це слабкістю? Прошу тебе, не піддавайся цьому зовнішньому враженню. Коли народ, що стогне під нестерпним ярмом тирана, нарешті повстає і рве свої кайдани, то чи посмієш ти назвати його слабким? Коли в домі вибухає пожежа, то господар, охоплений жахом, напружує всі сили і легко виносить тягарі, які в спокійному стані не зрушив би, може, й з місця. Коли ображений у нападі люті кидається на шістьох напасників і перемагає їх, то ти його також назвеш слабким? І коли, друже мій, напруга — це сила, то чому перенапруга повинна бути її протилежністю? Альберт поглянув на мене й сказав:

— Не сердься, друже, але твої приклади тут, здається, зовсім не до речі.

— Це може бути,— відповів я,— мені вже часто закидали, що мої докази іноді межують з нісенітницею. Погляньмо тоді з іншого боку — як почуває себе людина, яка вирішила скинути з себе, що не кажи, а приємний тягар життя? Бо ми маємо право говорити лише про те, що самі пережили. Людська натура,— вів далі я,— має свої межі, вона може зносити радість, біль, страждання лише до певної міри і гине, коли та міра перейдена. Отже, річ не в тому, чи вона слабка, чи міцна, а чи вона може витримати міру своїх страждань, однаково, душевних чи фізичних. І

для мене так само дивно було б сказати: він боягуз, бо вкоротив собі віку,— як і недоречно назвати боягузом того, хто вмирає від лихоманки.

— Парадокс, справжній парадокс! — вигукнув Альберт.

— Не такий уже й парадокс, як ти думаєш,— мовив я.— Ти ж погодишся разом зі мною назвати смертельною таку хворобу, коли всі сили в людини цілком виснажені або стали такі кволі, що ніякими засобами не щастить відновити звичайний життєвий кругообіг.

А тепер, любий мій, застосуємо це до царини духовної. Поглянь на людину, в її обмежений внутрішній світ, як на неї впливають враження, як у ній визрівають ідеї, аж поки дедалі більша пристрасть не відбере в неї спокій та розум і не приведе до загибелі.

Надаремне витриманий, розважний друг відкриватиме їй очі на її стан, марно вмовлятиме її! Це те саме, що здоровий, стоячи біля постелі хворого, захотів би влити йому хоч краплину своєї сили.

Для Альберта ці приклади були надто загальними. Тоді я нагадав йому про одну дівчину, яка недавно втопилась, і розповів її історію. Ця молода, мила істота виросла серед хатніх турбот, щоденної одноманітної роботи й не знала інших розваг, як, може, в неділю, вбравшись у трохи кращу одежину, зароблену важкою працею, піти з товаришками на прогулянку за місто або й потанцювати у великі свята, бо в будень їй тільки й залишалося, що якусь часинку погомоніти з сусідкою про чиюсь сварку або плітку. І от у цій палкій натурі прокидаються, нарешті, глибокі жадання, що зростають під впливом чоловічих лестощів, давні розваги її вже не тішать, і нарешті вона зустрічає юнака, до якого її непереможно вабить невідоме досі почуття і на якого вона покладає всі свої надії. Вона забуває про все на світі, нічого не чує, нічого не бачить, нічого не відчуває, живе тільки ним, єдиним, лине душею до нього, єдиного. Не зіпсована порожніми втіхами нікчемного марнославства, вона тягнеться до своєї мети, хоче належати йому і в вічному єднанні з ним найти все те

щастя, якого їй бракувало, зазнати всіх тих радощів, до яких прагнула. Нові й нові обіцянки кохання, що зміцнюють її надії, сміливі пестощі, які розпалюють її жагу, геть пойняли її душу, вона ходить, як очманіла, передчуваючи всі земні втіхи. Її напруження доходить краю. Нарешті вона розкриває обійми, сподіваючись на здійснення всіх своїх бажань, і... коханець покидає її... Заціпенівши від нестями, вона стоїть над безоднею. Навколо — пітьма, ніякого просвітку, немає навіть натяку на якусь втіху, бо її покинув той, заради кого вона жила. Вона не бачить широкого світу, що лежить перед нею, не бачить тих, що могли б замінити її втрату, вона почуває себе самотньою, всіма покинутою і, знетямлена, загнана в безвихідь жахливим горем, на відчай душі кидається в безодню, щоб в обіймах смерті поховати всі свої муки. От бачиш, Альберте, це історія багатьох людей! І скажи тепер, чи це не те саме, що й хвороба? Природа не може знайти жодного виходу з заплутаного лабіринту суперечливих сил, і людина мусить померти. Горе тому, хто може на це дивитися байдуже й казати: "От дурна, хай би трохи почекала, час би загоїв рани, розпач минув би, і знайшовся б хтось інший, хто дав би їй втіху й розраду". Але це те саме, що сказати: "От дурний, помирає від гарячки, хай би трохи почекав, поки набрався б сили, поки життєві соки очистилися б, кров уляглася, і все вийшло б на краще, він жив би й досі".

Альберт, якому й це порівняння здалося непереконливим, почав заперечувати і, між іншим, сказав, що я, мовляв, узяв для прикладу якусь наївну дівчину, але як можна виправдати людину розважну, не таку обмежену, з широкими поглядами — цього він збагнути не може.

— Друже мій,— сказав я,— людина завжди лишається людиною, і та крихта розуму, яка може в неї бути, мало важить або й зовсім мовчить, коли бурхають пристрасті і витісняють усі інші людські почуття. Тим більше... Та хай іншим разом...

І ми розійшлися, не порозумівшись один з одним. Як же рідко люди на цьому світі можуть порозумітися!

15 серпня.

Безперечно, ніщо в світі не робить людину такою бажаною, як любов. Я відчуваю це по Лотті, що не хотіла б мене втратити, та й по дітях, які навіть не уявляють собі, що якогось дня я б не завітав до них. Сьогодні я прийшов, щоб настроїти Лоттине фортепіано, але так нічого й не зробив, бо малі не відступались від мене, вимагали казки, аж поки сама Лотта сказала, щоб я задовольнив їхнє бажання. Тоді я накраяв їм на вечерю хліба, бо вони від мене беруть його майже так само радо, як і від Лотти, і розповів казку про принцесу, в якої служниками були руки. Запевняю тебе, що, бавлячи їх, я й сам учусь і лише дивуюсь, яке велике враження робить на них моя розповідь. Коли я часом вигадую іншу подробицю, яку потім забуваю, вони негайно кажуть, що минулого разу було інакше, і тоді я намагаюся розповідати без жодних змін, не пропускаючи жодного слова. З цього я зробив висновок, що автор, випускаючи свою книжку другим, виправленим виданням, неодмінно шкодить своєму творові, хоч би навіть з погляду літературного він став ще кращий. Перше враження найсильніше, а людина так створена, що може легко повірити у найнеймовірніше. Воно зразу ж міцно засяде в пам'яті, і лихо тому, хто захоче викорінити його звідси.

18 серпня.

Невже так і має бути, що все, що робить людину щасливою, стає й джерелом її страждань?

Глибока, гаряча любов моя до живої природи, що таким блаженством сповнювала моє серце, що весь навколишній світ перетворювала в рай, стала для мене тепер нестерпним катом, злим духом, що мучить мене і не кидає на всіх дорогах. Коли я дивився, бувало, зі скелі на родючу долину, що простяглась за річкою ген аж до пагорбів у далині, і бачив, як усе навколо буйно квітне й зеленіє; коли дивився на гори, вкриті від підніжжя до вершин густим високим лісом, на химерно покручені долини, затінені чудовими гаями, і на лагідну річечку, яка тихо дзюркотіла між очеретами, відбиваючи в собі ніжні хмаринки, що пливли в небі на легких крилах вітерця; коли слухав пташиний спів, від якого оживав навколишній ліс, бачив рої комах, що весело витанцьовували в червоному

промінні призахідного сонця, останній тремтливий відблиск якого виманював з трави коника; коли сюрчання й метушня навколо мене привертали мою увагу до землі; коли мох, що добував поживу з твердої скелі піді мною, і чагарі, що виросли на сухому піщаному узгір'ї, відкривали мені потаємне, гаряче, святе життя природи,— як я тоді щиро сприймав усе своїм палким серцем, яким богорівним відчував себе серед тої буйної краси, і величні образи безмежного світу, живі-живісінькі, повставали в моїй душі. Мене оточували велетенські гори, переді мною лежали безодні, зі скель спадали потоки, внизу струменіли річки, лісами й горами котилась луна. І я бачив, як усі ті незбагненні сили взаємно діяли й творили в глибинах землі, а на землі й під небесами аж кишіли найрізноманітніші створіння. Все, все заселене силою-силенною різних істот. А люди будують халупи, купчаться в них і гадають собі, що панують над усім широким світом. Жалюгідні дурні! Вони все вважають нікчемним, бо й самі дуже дрібні. Від неприступних гір, через пустелі, де не ступала людська нога, аж до краю незвіданого океану віє дух одвічного творця і радіє з кожної порошинки, яка живе і чує його. Ох, як часто прагнув я тоді полинути на крилах журавлів, що пролітали наді мною, до берегів неозорого моря, напитися п'янкого щастя життя з того пінявого келиха безмежності і хоч на одну мить, наскільки стане снаги в моїх кволих грудях, відчути радість істоти, яка все вбирає в себе і все відтворює.

Брате, сама згадка про ті години дає мені втіху. Вже саме намагання викликати це невимовне почуття, висловити його підносить мою душу і змушує мене вдвічі сильніше відчувати жах того становища, в якому я тепер перебуваю.

Перед моєю душею наче розсунулась заслона, і видовище безконечного життя змінилось на безодню вічно розкритої могили. Чи можеш ти сказати: "Ось те, що лишиться навіки!" — коли все минає, все мчить повз тебе, як вихор, і так рідко вичерпує до кінця всі свої життєві сили, коли — ах! — бурхливий потік усе забирає з собою, все поглинає і трощить об скелі? Нема жодної хвилини, яка б не пожирала тебе і твоїх близьких, нема жодної хвилини, протягом якої ти б не зруйнував чогось навколо себе, хоча б мимохіть. Найневинніша прогулянка коштує життя

тисячам нещасних хробаків, один крок руйнує мурашники, з такими труднощами збудовані, і затоптує в ганебну могилу цілий невеличкий світ. Ах, не великі, рідкісні катастрофи світу вражають мене, не поводі, що змивають ваші села, не землетруси, що поглинають ваші міста. Серце моє вражає та руїнницька сила, що прихована у всій природі. Вона не створила нічого такого, що не зруйнувало б сусіда, не зруйнувало б її саму. І я аж нетямлюся зі страху. Навколо мене земля і небо, їхні творчі сили, а я бачу лише жахливу потвору, що вічно все поглинає, вічно ремигає.

21 серпня.

Надаремне я простягаю свої руки до неї, коли вранці прокидаюсь від тяжкого сну, надаремне шукаю її вночі біля себе, коли в щасливому, невинному сні мені привидиться, наче ми сидимо з нею на луці і я держу її руку і вкриваю незчисленними поцілунками. Та коли потім прокинуся, сльози струмком потечуть з пригнобленого серця, і я гірко й невтішно оплакую своє похмуре майбутнє.

22 серпня.

Справжнє лихо, Вільгельме! Моя працездатність обернулася в якусь тривожну апатію, я не можу байдикувати, але не годен нічого й робити. Зникла моя творча уява, любов до природи, книжки мені остогидли. Бо, коли людині чогось бракує, тоді їй усе немиле. Присягаюсь тобі, що часом я хотів би стати наймитом, аби тільки вранці, прокинувшись, мати яку-небудь мету, прагнення, надію на прийдешній день. Часто я заздрю Альбертові, коли бачу, як він сидить над паперами, по вуха загрузнувши в них, і уявляю, як би добре було опинитись на його місці. Мені вже кілька разів спадало на думку написати тобі й міністрові, щоб дістати посаду в посольстві. Ти ж бо запевняєш, мені не відмовили б у моєму проханні. Я навіть сам у цьому впевнений. Міністр здавна любить мене, давно хоче, щоб я присвятив себе якійсь роботі. Та я й сам інколи не від того. А потім подумаю добре та згадаю байку про коня, який, знудившись на волі, дав себе осідлати й загнуздати і якого потім мало не до смерті заїздили, то й

не знаю, як бути. А що, любий друже, коли цей мій потяг до зміни становища — лише гнітючий внутрішній неспокій, що всюди мене переслідує?

28 серпня.

Справді, якби мою хворобу можна було вилікувати, то ці люди вилікували б мене. Сьогодні день мого народження, і вже рано-вранці я отримав пакуночок від Альберта. Розкривши його, я одразу побачив один із рожевих бантів, які Лотта носила на сукні, коли я тільки познайомився з нею, і які я ще тоді не раз прохав подарувати мені. Там були ще дві книжечки в одну дванадцяту аркуша, маленький ветштайнівський Гомер, видання, яке я так хотів мати, щоб, ідучи на прогулянку, не тягати з собою ернестівського. Бачиш, як вони вміють угадати наперед мої бажання і виявити дрібні, приязні послуги, які в тисячу разів дорожчі, ніж ті пишні подарунки, що тільки принижують нас і тішать марнославство того, хто дарує.

Я все цілував той бант, і з кожним разом у серці моєму озивалася згадка про блаженство, яким я був сповнений в ті недовгі, щасливі, неповторні дні. Вільгельме, так скоїлося, і я не нарікаю. Квітки життя — тільки марево! Скільки їх опаде, не залишивши й сліду після себе, і як мало з тих, що залишаться, дадуть зав'язь, а ще менше з тієї зав'язі достигне плоду. І все-таки й їх вистачає. Отож, брате мій, невже ми знехтуємо, занедбаємо, згноїмо стиглий плід, не споживши його?

Прощавай! Тепер чудове літо. Я часто вилажу на груші в Лоттиному садку і довгою тичкою здіймаю груші з самого вершечка. Потім подаю їй, а вона бере їх унизу.

30 серпня.

Бідолахо! Може, ти божевільний? Може, дуриш сам себе? Що означає ця бурхлива, нескінченна пристрасть? У мене тільки й молитви, що до неї,

в моїй уяві нема іншого образу, крім її, весь світ для мене лише в ній одній. Побути кілька годин із нею — для мене велике щастя, але щасливі хвилини промайнуть, і я мушу знову розлучатися. Ох, Вільгельме, куди мене часом заводить моє серце!

Коли я посиджу в неї дві-три години, милуючись її постаттю, поведінкою, чудовим звучанням її слів, всі мої почуття поволі напружуються, як струни, у мене темніє в очах, я майже не чую сам себе, горло стискає, наче обценьками, потім серце моє починає шалено колотитись, намагаючись дати вихід стримуваним почуттям, та тільки збільшує їхнє збентеження. Вільгельме, я часто й сам не знаю, чи ще живу на світі, чи мене вже нема! А якщо іноді жури несила перемогти і Лотта не дозволить мені виплакати свою тугу, схилившись над її рукою, тоді я тікаю геть, мушу тікати! Блукаю далеко в полі, радісно спинаюсь на високу гору, продираюсь крізь гущавину лісу, прокладаю стежку в непрохідних хащах крізь живоплоти, крізь колючі терни! Тоді мені трохи легшає. Трохи! І коли я від утому й спраги дорогою трохи відпочиваю, часом навіть серед ночі, коли наді мною стоїть місяць уповні, а я сяду на скривлене дерево в глухому лісі, щоб дати спочинок збитим ногам, і, вкрай знеможений, задрімаю на світанку... О Вільгельме, самотнє життя в келії, волосяниця й вериги були б тепер втіхою для моєї змученої душі. Прощай! Я не бачу кінця своїм мукам, хіба що в могилі.

3 вересня.

Треба тікати! Дякую тобі, Вільгельме, що ти поклав край моїм ваганням. Уже два тижні виношую я думку, що треба її покинути. Вона знову в місті, у своєї товаришки. І Альберт... і... тікати!.. Тільки тікати!

10 вересня.

От була ніч! Вільгельме, тепер я все витримаю! Я більше не побачу її. О, якби я міг кинутись тобі на шию, милий друже, і в радісних сльозах вилити всі почуття мого збуреного серця! Тепер я сиджу тут, ледве

переводячи дух, намагаючись заспокоїтись, чекаю ранку, бо, тільки-но зійде сонце, під'їдуть замовлені коні.

Ах! Вона спокійно спить, їй, мабуть, і не сниться, що ми вже більше не побачимось. Я відірвався від неї, у мене вистачило сили протягом двогодинної розмови не зрадити свого наміру. Боже, і якої розмови!

Альберт пообіцяв мені зараз же по вечері вийти з Лоттою в садок. Я стояв на терасі під високим каштаном і дивився на сонце, що заходило мені тут востаннє над чарівною долиною, над тихою річкою. Не раз стояли ми тут з нею, милувалися цим чудовим видовищем, а тепер... Я походжав по алеї, що була для мене така люба. Якась таємнича сила вабила мене сюди ще й до моєї зустрічі з Лоттою, і як ми зраділи, коли на початку нашого знайомства виявили, що ми обоє любимо це місце, справді одне з найромантичніших і найкращих з усіх, які мені доводилось бачити.

Найперше між каштанами відкривається далекий краєвид. Ага, пригадую, я вже тобі, здається, не раз писав, як буки високою стіною врешті змикаються, а густі кущі, що тісно зійшлись докупи біля їхнього підніжжя, роблять алею все похмурішою, аж поки в самому кінці вона переходить у невеличку, оточену з усіх боків деревами галявину, моторошно відлюдну. Я ще й досі пам'ятаю, яке дивне почуття охопило мене, коли я вперше потрапив туди опівдні. Я ніби передчував, скільки радості й горя я ще зазнаю на цьому місці.

Я, мабуть, із півгодини сидів там, віддаючись болісно-солодким думкам про розлуку і про майбутнє побачення, коли нарешті почув на терасі їхні кроки. Я кинувся їм назустріч, як у лихоманці, схопив її руку й поцілував. Щойно ми вернулись на галявину, як із-за пагорка, вкритого кущами, виплив місяць. Ми йшли, розмовляючи, і незчулись, як опинилися біля самітної альтанки. Лотта ввійшла туди й сіла. Альберт теж сів біля неї, а за ним і я, але хвилювання не давало мені довго всидіти. Я встав, зупинився перед Лоттою, трохи походив і знову сів; становище було гнітюче. Вона сказала нам з Альбертом, щоб ми глянули,

як гарно місяць освітлює терасу в кінці букової алеї. То була справді пречудова картина; вона вражала тим більше, що нас оточувала глибока темрява. Ми трохи помовчали, потім Лотта сказала:

— Коли я гуляю при місяці, то чомусь завжди згадую своїх небіжчиків, завжди думаю про смерть і про те, що буде після неї. Ми не зникнемо,— повела вона далі навдивовижу теплим голосом,— але чи ми віднайдемо одне одного, Вертере? Чи впізнаємо одне одного? Як вам здається? Що ви можете на це сказати?

— Лотто,— відповів я, подаючи їй руку, і в мене сльози виступили на очах,— ми побачимось, і тут, і там побачимось.

Я не міг далі говорити, Вільгельме. І треба ж було їй запитати це саме тоді, коли серце моє гнітив тягар розлуки!

— Чи знають про нас дорогі небіжчики? — вела вона далі.— Чи відчувають, що ми, коли нам гарно на серці, з любов'ю згадуємо про них? Ах! Образ моєї матері завжди ввижається мені, коли я тихим вечором сиджу серед її дітей, серед моїх дітей, а вони оточують мене, як раніше оточували її. А коли здіймаю заплакані очі до неба, мені так хочеться, щоб вона могла глянути на нас і побачити, як я додержую свого слова, даного їй у годину її смерті,— бути за матір сиротам. З яким почуттям я тоді волаю: "Пробач мені, матінко мила, коли я була для них не така, як ти! Я ж роблю все що можу, вони зодягнуті, нагодовані, а що найважливіше — їх доглядають і люблять. Коли б ти побачила, трудівнице свята, в якій згоді ми живемо, то ти б гаряче подякувала господові, в якого з гіркими слізьми у смертну годину благала щастя для своїх дітей".

Так вона говорила! Але хіба можна, Вільгельме, переказати її мову? Хіба можуть холодні, мертві літери відтворити небесну красу її духу?

Альберт лагідно перебив її:

— Це надто хвилює вас, люба Лотто. Я знаю, ви схильні душею до таких думок, але прошу вас...

— О Альберте,— мовила вона,— я знаю, ти пам'ятаєш ті вечори, коли тата не було вдома, а ми всі, вклавши малих спати, сідали навколо круглого столика. Ти часто мав із собою цікаву книжку, але до читання рідко доходило. Бо хіба ж, не краще було просто тішитись присутністю тієї чудової жінки? Такої прекрасної, ніжної, бадьорої і завжди діяльної! Бог знає, як часто я проливала сльозу на своїй постелі, благаючи його: "Господи, зроби так, щоб я була схожа на неї".

— Лотто,— вигукнув я, падаючи перед нею навколішки і зрошуючи її руки сльозами,— Лотто, ти благословенна богом і духом твоєї матері!

— Як жаль, що ви не знали її,— сказала вона, стискаючи мені руку,— вона гідна була вашого знайомства!

Я аж нестямився. Ніколи ще ніхто не висловлював мені такої великої, значущої похвали. А вона вела далі:

— І тій жінці судилося вмерти в розповні життя, коли її найменшому синочкові не було ще й півроку! Вона недовго хворіла, була спокійна і покірна, тільки турбувалась за дітей, особливо за найменшого. Коли вже близько був кінець, вона сказала: "Приведи їх сюди". Я ввела і малих, які ще нічого не розуміли, і старших, що нетямилися з горя. Всі поставали навколо її ліжка, вона здійняла руку, помолилася за них, поцілувала всіх одного по одному і, відіславши їх, сказала мені: "Будь їм за матір!" Я дала слово, що виконаю її волю. "Гляди ж, доню,— сказала вона,— ти обіцяєш їм материнське серце і материнське око, це велика обіцянка! Так, ти відчуваєш, що воно означає, я не раз бачила це по твоїх вдячних сльозах. Заступи ж дітям матір, а батькові дотримуй вірності й послуху, як дружина, і будь йому втіхою". Потім вона сказала покликати батька, який вийшов, щоб приховати своє невтішне горе. Він був геть пригнічений. Ти, Альберте, був тоді в кімнаті. Вона почула твої кроки, запитала, хто це, й

покликала тебе. Тоді радісно подивилась на нас із тобою й наче заспокоїлася, побачивши, що ми будемо щасливі вкупі...

Альберт кинувся Лотті на шию, поцілував її і вигукнув:

— Ми щасливі і будемо щасливі!

Спокійний Альберт і той був зворушений до краю, а про мене годі й казати.

— Вертере,— знов озвалась вона,— і така гарна жінка мусила померти! Боже мій! Подумати лише, що найдорожча нам людина вмирає, і ніхто так гостро не відчуває цього, як діти. Вони довго жалілися, навіщо чорні люди винесли маму!

Лотта встала, а я, збурений, зворушений, сидів і тримав її за руку.

— Ходімо вже,— мовила вона,— пора.

Вона хотіла звільнити свою руку, але я ще міцніше стиснув її.

— Ми побачимось,— вигукнув я,— ми знайдемо одне одного, хоч би який мали вигляд. Я йду звідси,— повів я далі,— йду добровільно, а проте, коли б довелося сказати "навіки", я б цього не витримав. Прощавай, Лотто! Прощавай, Альберте! Ми ще побачимось.

— Мабуть, завтра,— сказала вона жартома.

Це "завтра" сколихнуло мою душу. Ох, вона ні про що не здогадалась, коли звільняла свою руку з моєї... Вони пішли алеєю в місячному сяйві, а я стояв, дивився їм услід, потім упав на землю, виплакався, знову схопився, побіг за ними на терасу і побачив, як ген

далеко, в затірку високих лип, майнула її біла сукня коло садової хвіртки. Я простяг руки до неї, і все зникло.

Книга друга

20 жовтня 1771 року.

Ми прибули сюди вчора. Посол хворіє і тому кілька днів не виходитиме з дому. Якби він був хоч трохи зичливіший, то було б усе гаразд. Я вже бачу, бачу, що доля готує мені важкі випробування. Але будь мужній! Сприймай легше життя, і все витримаєш. Сприймати легше життя? Смішно мені, як з-під мого пера вийшло таке слово. О, якби я був хоч трохи легковажніший, то став би найщасливіший у світі. Як? Де інші безсоромно бундючаться переді мною крихтою сили й хисту, там я мушу сумніватися в своїх здібностях? Боже милосердний, що дарував мені все це, краще б ти дав мені тільки половину його, а решту поміняв на самовпевненість і невимогливість!

Терпіння, терпіння! Все буде гаразд. Бо таки справді, любий, ти маєш рацію. Відтоді, як я цілими днями вештаюся між оцією публікою, бачу, що і як вони роблять, я став набагато поблажливіший до самого себе. Звичайно, коли ми вже так створені, що прирівнюємо всіх до себе і себе до інших, то щастя й горе також залежать від оточення, з яким ми пов'язані, і нема нічого небезпечнішого, як самотність. Наша уява, маючи нахил до високих матерій, живлячись фантастичними картинами поетичного мистецтва, створює цілий ряд високих образів, поруч з якими ми бачимо себе нижчими, і все, крім нас, здається нам надзвичайним, а кожен інший досконалішим. І це зовсім природно. Ми часто відчуваємо, що нам багато чого бракує, й думаємо, нібито саме воно і є в іншого. Але насправді ми їм приписуємо лише свої власні властивості з певними ідеальними рисами на додачу. І ось щасливець готовий. Але це тільки наш власний витвір. Зате коли ми, хоч і помалу, але вперто й невтомно торуємо собі шлях уперед, то не раз бачимо, що, не кваплячись і обминаючи небезпечні місця, ми опинились далі, ніж інші на вітрилах і

веслах, і тоді, порівнявшися з ними або навіть і випередивши їх, ми по-справжньому відчуваємо самих себе і свою силу.

26 листопада.

Я починаю тут потроху звикати. Найкраще те, що вистачає роботи, а ще мені приємно спостерігати все нових і нових людей. Яких тільки їх тут немає! Я познайомився з графом К., якого з кожним днем усе більше поважаю. Це розумна, далекоглядна людина, а тому й не бундючна. Весь він так і світиться ласкою і любов'ю. Він одразу виявив прихильність до мене, коли я прийшов до нього в справі, і з перших слів помітив, що ми можемо порозумітися, що зі мною можна говорити не як з кожним. Я не можу нахвалитися його ставленням до мене. Немає в світі більшої, повнішої радості, ніж бачити людину великої душі, щиру й прихильну до тебе.

24 грудня.

Посол завдає мені чимало прикростей, як я й передбачав. Він дурень з дурнів, повільний, педантичний, мов стара баба, завжди всім невдоволений, навіть самим собою, через те йому ніколи не догодиш. Я люблю працювати, в мене все горить у руках, як що напишу, то більше до нього не вертаюся. А він може взяти папірця в руки, покрутити його й віддати назад, сказавши: "Воно-то добре, але прогляньте ще раз, може, знайдете слівце, що краще сюди пасуватиме". Я тоді нетямлюся з люті. Він не пропустить жодного сполучника, жодної коми, а про інверсії, що іноді в мене проскакують, то й не кажи! Він їхній смертельний ворог. Коли напишеш не на його лад, то він взагалі нічого не розуміє. Просто мука мати діло з такою людиною.

Єдине, що мене тут тримає на світі, це довіра графа фон К. Недавно він цілком одверто сказав мені, що дуже незадоволений повільністю й нерішучістю посла. Такі люди обтяжують і себе, й інших. Але, сказав він, доводиться миритися з цим, як мандрівникові з горою, через яку йому

треба перейти. Звичайно, якби не було гори, шлях був би набагато легший і коротший, та коли вже вона є, то мусиш іти через неї.

Мій старий почуває, що граф дуже поважає мене, і це його дратує, тому він використовує кожну нагоду, щоб сказати при мені щось прикре про графа, а я йому, звичайно, цього не дарую, від чого наші стосунки ще гіршають. Учора він зробив напад на мене, бо, ганячи графа, мав на увазі таки мене: граф, мовляв, добре розуміється на великосвітських справах, і легко працює, і непогано пише, але йому бракує грунтовних знань, як і всім літераторам. На цьому слові він прибрав такого виразу, наче хотів сказати: "А що, допік я тобі?" Але це не зачепило мене, я зневажаю людей, що можуть так думати й так поводитись. Я не змовчав і дав йому добру відсіч. Сказав, що граф заслуговує на пошану і за свою вдачу, і за знання. "Мені — сказав я,— ще не доводилось бачити людини, якій би пощастило так розширити світогляд, збагатити свої знання й залишитись такою простою у щоденному житті". Та для нього це було як китайська грамота. Я відкланявся, щоб не псувати собі нервів порожніми суперечками.

Ви всі винні в тому, що своїми балачками вмовили мене впрягтися в це ярмо і так вихваляли корисну діяльність. Корисна діяльність! Якщо той, хто садить картоплю і возить до міста продавати зерно із свого врожаю, дає користі не більше від мене, то я згоден ще десять років конати на цій галері, до якої тепер прикутий.

А ця духовна вбогість, що ховається під зовнішнім блиском, ця нудотна метушня огидних людців, яких тут повно-повнісінько! Гонитва за чинами, намагання випередити один одного, підставити іншому ногу, жалюгідні, нікчемні, неприховані пристрасті. Тут є, наприклад, одна жінка, що всім торочить про своє аристократичне походження і про свої маєтки,— послухавши її, кожний сторонній мимоволі подумає: "От дурепа, вихваляється якоюсь там краплею аристократичної крові і своїми маєтками, наче то бозна-що". Але найгірше те, що вона зовсім не аристократка, а донька місцевого писаря. Не можу зрозуміти цих людей: якими ж треба бути обмеженими, щоб так виставляти себе на сміх!

Правда, я з кожним днем усе більше переконуюсь, мій любий, як нерозумно міряти всіх своєю міркою. І тому, що стільки уваги приділяю своєму внутрішньому світові і маю таке гаряче серце, я не втручаюсь у їхні справи: хай собі йдуть своєю дорогою, тільки мені хай не заважають.

Що найбільше мене дратує, то це злощасні суспільні стосунки. Правда, я сам знаю не гірше за інших, яка потрібна різниця станів, які привілеї вона дає мені самому, але ж вона не повинна ставати мені на перешкоді якраз там, де я можу спізнати хоч трохи радощів, хоч краплю щастя на цьому світі. Недавно я познайомився на прогулянці з панною фон Б., милою істотою, що зберегла щирість і природність серед цього бундючного товариства. Ми сподобались одне одному і завели розмову, а прощаючись, я попрохав дозволу навідати її. Вона так щиро дала мені дозвіл, що я ледве діждався хвилини, коли зручно було піти до неї. Вона не тутешня, лише гостює в тітки. Стара не сподобалась мені, але я був до неї вельми уважний, в розмові звертався здебільшого до неї і менш як за півгодини зрозумів те, про що згодом розповіла мені сама панночка: що люба тітонька на старість терпить скруту у всьому, що вона не має ні особливих маєтків, ні розуму, ні жодної підтримки, крім ряду своїх предків, жодного захисту, крім свого аристократизму, за який ховається, мов за кам'яну гору, і не має іншої втіхи, як звисока позирати на міщан. Кажуть, що замолоду вона була вродлива, провадила веселе життя і своїми примхами добре помучила не одного бідолашного юнака. Дійшовши середнього віку, вона підкорилася старому офіцерові, який лише за таку ціну, давши їй абияке утримання, погодився до смерті доживати з нею її мідяний вік. А коли він помер, стара залишилася доживати свій залізний вік у самотині, і ніхто б до неї не заглянув, якби не її ласкава небога.

8 січня 1772 року.

І що це за люди, що найбільше дбають про церемоніал і роками плекають мрію про те, щоб піднестися хоч би на один щабель угору! І не можна сказати, щоб у них не було роботи. Роботи є повно, і все тому, що

через дріб'язкові чвари відкладаються значні справи. Минулого тижня під час прогулянки на санях виникла сварка, і вся розвага була зіпсована.

Дурні, не розуміють, що не місце красить людину і той, хто сидить на першому місці, так рідко грає першу роль у житті! Скільки королів залежить від своїх міністрів і скільки міністрів від своїх секретарів! А хто ж тоді перший? Той, здається мені, хто бачить далі інших і хто має стільки влади або хитрощів, що вживає їхні сили й пристрасті на здійснення своїх планів.

20 січня.

Люба Лотто, доводиться писати вам у кімнатці поганенького сільського заїзду, куди я втік від негоди. Відколи я нидію у цьому жалюгідному містечку Д., серед чужих-чужісіньких моєму серцю людей, мені якось ніколи, жодного разу не спадало на думку написати до вас. А тепер, у цій халупі, у цій самотині, далеко від людей, коли сніг і град періщать у моє віконце, моя перша думка була про вас. Щойно я ввійшов сюди, як ваш образ постав переді мною, і спогади про вас, о Лотто, таким трепетним теплом огорнули мою душу. Боже милий, це ж перша щаслива хвилина за такий час!

Якби ви бачили, моя дорога, як у тому вирі всіляких розваг висохла моя душа! Жодної хвилини щирого почуття в серці, жодної щасливої години! Нічого, нічогісінько! Я стою, наче перед кунсткамерою з ляльками. Переді мною рухаються чоловічки, конячки, і я часто питаю сам себе, чи це не оптичний обман? Я граюся з ними, чи, скоріше, мною граються, як маріонеткою. Іноді схоплюся за дерев'яну руку свого сусіда і нажахано відсахуюсь назад. Ввечері я збираюся помилуватись завтрашнім сходом сонця, а вранці не можу встати з постелі. Вдень чекаю вечора, щоб помилуватися місячним сяйвом, а залишаюсь у кімнаті. Я не знаю до пуття, чого встаю і чого лягаю спати.

Бракує закваски, від якої заграло б моє життя. Зникли чари, що темної ночі не давали мені спати, а рано-вранці будили від сну.

Єдина справжня жінка, яку я тут знайшов і яка гідна була б зрівнятися з вами, люба Лотто, якщо хтось може рівнятися з вами, це панна фон Б. "Еге,— скажете ви,— чоловіка потягло на компліменти!" Воно трохи й так. Від певного часу я став дуже гречний (бо інакше тут і не можна), вельми дотепний, і жінки кажуть, що ніхто так тонко не вміє підлестити, як я (та й прибрехати, додасте ви, бо без цього, певна річ, не обійдешся).

Я почав говорити про панну Б. Вона має чутливу душу, яка так і сяє з її блакитних очей. Її становище — великий тягар для неї, воно не задовольняє жодного поривання її серця. Вона прагне вирватися з цього шарварку, і ми не одну годину разом снуємо мрію про сільське життя та його незатьмарену ідилію — ах, і про вас також. Як часто мусить вона віддавати вам шану — де там, не мусить, а залюбки віддає її, так радо слухає про вас, любить вас...

О, як би мені хотілось сидіти біля ваших ніг, у вашій милій, затишній кімнатці, і щоб коло нас вовтузились наші любі малята, а коли б вам видалося, що вони розбешкетувались, я б їх зібрав навколо себе і втихомирив би страшною казкою.

Сонце чудово заходить, засніжена рівнина виблискує в його промінні, буря вщухла, а я... знов мушу замкнутися в своїй клітці... Прощайте! Чи Альберт з вами? І як?.. Хай бог простить мені це питання!

8 лютого.

Ось уже з тиждень у нас препогана погода, а мені й добре. Бо відколи я тут, то не було ще жодного дня, якого б мені хтось не зіпсував або не отруїв. А тепер, коли надворі дощ або віхола, коли бере мороз або тане — о, думаю я собі, таж у кімнаті не гірше як надворі, чи навпаки, то

я й спокійний. Коли сходить уранці сонце й обіцяє ясний день, я не можу втриматися, щоб не вигукнути: знову людям послано небесний дарунок, який вони постараються відібрати один в одного! Вони все можуть відібрати один в одного: здоров'я, добре ім'я, радість, спокій! І здебільшого з дурості, з недоумства й обмеженості. А послухай їх, то з найкращими намірами. Іноді, здається, навколішки благав би їх не так шалено порпатись у своїх нутрощах.

17 лютого.

Боюся, що мій посол і я недовго вживемося разом. Бо цей добродій став зовсім нестерпний. Його манера працювати й провадити справи така смішна, що я не втримуюсь, щоб не заперечити йому, і починаю робити так, як мені мій розум каже, а йому, звичайно, це не до вподоби. Крім того, він ще недавно й поскаржився на мене при дворі, і міністр зробив мені зауваження, правда, дуже делікатне, але все-таки зауваження, і я вже мав намір подати у відставку, аж раптом отримую від нього приватного листа5, та ще й такого листа, перед високим, шляхетним, мудрим змістом якого можна було б тільки схилити голову й молитись. Як він справедливо картає мене за мою надмірну образливість, як він, навіть з пошаною говорячи про мій юнацький запал, мої перебільшені уявлення про діяльність, про вплив на інших, про заглиблення в службові справи, намагається не викоренити їх, а лише пом'якшити і скерувати на такий шлях, де вони були б доречні й дали б користь. Це мене підбадьорило на цілий тиждень і примирило з самим собою. Душевний спокій, задоволення собою — чудова річ. Якби ж то, милий друже, цей скарб був настільки й осяжніший, наскільки він гарний і коштовний.

20 лютого.

Хай благословить вас бог, любі мої, і дарує вам усі ті щасливі дні, які відбирає від мене.

Дякую тобі, Альберте, що ти мене підманув. Я чекав на звістку, коли має бути ваше весілля, щоб того дня врочисто зняти зі стіни Лоттин силует і поховати його серед інших паперів. Тепер же, хоч ви й поєднались, її портрет усе ще на стіні! Тож хай там і залишається! А чому б і ні? Я ж знаю, що я також із вами і, безпечний для тебе, живу в Лоттиному серці на другому, так, так, на другому місці. І хочу там утриматись, повинен там утриматись. О, я збожеволів би, коли б вона забула мене... Альберте, ця думка завдає мені пекельної муки, Прощавай, Альберте! Прощавай, ангеле небесний! Всього тобі найкращого, Лотто!

15 березня.

Зі мною стався прикрий випадок, що змусить мене виїхати звідси. Я аж зубами скрегочу! Хай йому чорт! Тепер уже нічого не вдієш, а винні ви, що підбивали мене, квапили, мучили, щоб я швидше обійняв посаду, яка була мені не до вподоби. От тепер і маємо халепу, і я, і ви! А щоб ти не сказав знову, що все зіпсовано через мої надмірні фантазії, то я тобі, шановний, розповім тут усе просто й докладно, як розповів би якийсь літописець.

Граф фон К. любить мене, виявляє мені свою ласку, це відомо всім, я про це писав тобі вже сотні разів. Отож учора він запросив мене на обід, саме того дня, коли у нього ввечері збирається вишукане товариство, кавалери й дами, про яких я й не подумав, що нам, підлеглим, поміж них зась. Гаразд. От я пообідав у графа, а після обіду ми з ним, розмовляючи, почали походжати по великій залі. Потім приїхав і приєднався до нас генерал Б. Так поволі й наблизився час приїзду гостей. Бачить бог, я ні про що й гадки не мав. Аж ось заходить її яснобундючність пані фон С. зі своїм чоловіком та виплодком — пласкогрудою донькою в розкішному корсажі. Вони en passant6 витріщають на мене свої надшляхетні очі і задирають кирпи вгору. Це поріддя глибоко осоружне мені, тому я вже хотів відкланятися і лише чекав, поки граф звільниться від їхніх огидних теревенів, коли бачу — входить моя панна Б. Мені завжди стає веселіше на серці, коли я побачу її, тож я й залишився, став за її кріслом і аж трохи

згодом помітив, що вона розмовляє зі мною не так щиро, як раніше, а якось збентежено. Це мене вразило. "Невже й вона така, як уся ця компанія?" — подумав я ображено і вирішив піти, а проте залишився, бо радо пробачив би їй, та й не вірив, що вона теж така, хотів почути від неї хоч одне привітне слово,— що хочеш думай. Тим часом збиралися гості: барон Ф., що нап'яв на себе гардероб часів коронації Франца Першого, радник Р., якого тут величають in qualitate7 паном фон Р., з своєю глухою дружиною і так далі — щоб не забути ще кепсько вбраного Й., який латає дірки на старомодній одежі новомодними латками; одне слово, зібралися геть усі. Я озиваюсь то до того, то до іншого зі своїх знайомих, але бачу, що вони надто лаконічні. Хай вам грець, думаю я, і надалі розмовляю тільки з своєю панною Б. І не помічаю, що жінки в кінці зали перешіптуються, що чоловіки й собі починають робити те саме, що пані фон С. щось сказала нишком графові (про все це мені потім розповіла панна Б.). Нарешті граф підійшов до мене і повів до вікна.

— Ви ж знаєте,— мовив він,— наші дивні звичаї. Я помітив, що товариство незадоволене вашою присутністю. Я нізащо в світі не хотів би...

— Ваша вельможність,— перебив я його,— тисячу разів прошу у вас пробачення, мені й самому слід було б здогадатися, даруйте на цей раз мою помилку. Я вже давно хотів попрощатися, та якийсь лихий геній затримав мене,— додав я і, усміхаючись, вклонився.

Граф щиро потиснув мені руку, висловивши тим усе. Я непомітно покинув бундючне товариство, вийшов, сів у кабріолет і поїхав до М. подивитися з пагорка, як заходить сонце, та почитати чудову Гомерову пісню про Уліссову гостину у славетного свинопаса. І все було гаразд.

Вернувшись до господи, я пішов вечеряти. Кінець столу кілька відвідувачів, загорнувши скатертину, грали в кості. Аж тут з'являється щира душа Аделін, побачивши мене, скидає капелюха, підходить і нишком питає;

— Ти мав неприємність?

— Яку? — дивуюсь я.

— Кажуть, граф попросив тебе з товариства.

— Ану їх до біса! Я був радий, що опинився на свіжому повітрі.

— Добре,— сказав він,— що ти не береш цього близько до серця. Лише прикро, що про це вже скрізь дзвонять.

Я був неприємно вражений. Мені раптом видалось, ніби всі, хто прийшов сюди вечеряти, тільки на мене й дивились, тільки про мене й думали. Вечір мій був зіпсований.

І ось уже сьогодні, куди б я не пішов, усюди мене жаліють, а про тих, що заздрять мені, й мови нема, вони, я чув, нетямляться з радощів і кажуть: "Ось бачите, що виходить з чваньками, які вважають себе за велике цабе і пнуться вище від усіх". Багато й іншого всього базікають,— коли почуєш таке, то хоч ножа в серце встромляй. Можна що завгодно казати про незалежність постави, але я хотів би побачити, чи стерпить хто, коли якийсь негідник почне брехати про нього, особливо, як матиме для цього привід. Звичайно, коли ті балачки — просто брехня, то на них легко не зважати.

16 березня.

Все мене переслідує. Сьогодні я зустрів на бульварі панну Б. і не втримався, щоб не озватись до неї, а тільки-но ми трохи відстали від товариства, я сказав їй, що ображений її тодішньою поведінкою.

— О Вертере,— сказала вона схвильовано,— як ви, знаючи моє серце, могли так витлумачити моє збентеження? Скільки я страждала через вас від тієї хвилини, коли ввійшла в залу! Я все передбачала і сотні разів

поривалась попередити вас, що може статись. Я знала, що С. і Т. скоріше самі підуть зі своїми чоловіками, а не стерплять вашої присутності. Знала, що граф не може псувати своїх стосунків з ними, і ось маєте, скільки галасу!

— Про що ви, панно? — мовив я, приховуючи свій острах, бо пригадав усе, що Аделін позавчора мені розповів, і мене мов окропом ошпарило.

— Скільки мені це коштувало! — промовила вона, і на очах у неї виступили сльози.

Я не панував над собою і ладен був упасти перед нею на коліна. Миле створіння!

— Поясніть мені все! — вигукнув я.

Сльози котилися в неї по щоках. Я був у нестямі. Вона витерла сльози, не приховуючи цього, й почала розповідати:

— Ви знаєте мою тітку. Вона теж була там, і ви можете собі уявити, якими очима вона дивилася на все! Вертере, вчора ввечері й сьогодні вранці мені довелось вислухати цілу проповідь про мої стосунки з вами. Я слухала, як вас ганьбили, принижували, і не могла, не сміла хоч якось вас захистити.

Кожне її слово, як гострий меч, краяло мені серце. Вона не відчувала, що було б куди милосердніше приховати це від мене, а навпаки, ще й додала, що тепер скрізь підуть плітки, що знайдуться певні люди, які радітимуть з цього, вважаючи, що мене спіткала справедлива кара за мою пиху і зневагу до інших, що я давно заслуговую на це. Як мені, Вільгельме, було слухати це від неї! І вона ще й говорила з таким співчуттям. Я був геть збентежений, в мені ще й досі все кипить. Я хотів, щоб хто-небудь посмів сказати мені таке в вічі. Я б йому всадив у груди шпагу,— коли б я побачив кров, мені полегшало б. Ох! Я безліч разів

хапався за ножа, щоб хоч трохи легше стало на душі. Кажуть, що є дуже породисті коні, які, коли їх надто заженуть, інстинктивно прокушують собі жилу, щоб хапнути повітря. Ось так часто буває й зі мною, я перерізав би собі жили, якби це дало мені вічну свободу.

24 березня.

Я зажадав від двору звільнення і сподіваюсь отримати його, а ви мені пробачите, що я не попрохав спочатку вашої згоди. Мені конче треба виїхати звідси, і я наперед знаю, що ви будете вмовляти мене залишитись, отже... Скажи про це якомога обережніше моїй матері, нехай змириться з тим, що я їй нічим не можу допомогти, бо й сам собі не дам ради. Звичайно, їй буде прикро довідатись, що син раптом кинув таку блискучу посаду, де колись міг би дослужитися до таємного радника або й до посла, і, піймавши облизня, вернувся в своє кубло. Робіть тепер що хочете, вираховуйте, за яких умов я міг би і повинен би був тут лишитися. Я однаково їду звідси, а щоб ви знали куди, то скажу: тут є князь ***, якому я дуже сподобався, отож, довідавшись про мій намір, він запросив мене у свій маєток на цілу весну. Князь обіцяв мені, що я матиму там цілковиту волю, а що ми до певної міри розуміємо один одного, то я й наважився спробувати щастя і поїду.

До відома

19 квітня.

Дякую за обидва твої листи. Я написав відповідь, але не відсилав її, поки не отримав відставки від двору, бо боявся, що мати звернеться до міністра і тоді мені важче буде здійснити свій намір. Але тепер усе гаразд, моя відставка вже в мене. Не буду казати, як неохоче погодились на неї і що пише міністр, це дало б вам привід до нових нарікань. Принц-наступник прислав мені на прощання двадцять п'ять дукатів з запискою, яка зворушила мене до сліз. Отже, від матері мені не треба тих грошей, про які я недавно писав їй.

5 травня.

Завтра я виїжджаю звідси, а дорогою загляну в ті місця, де я народився,— вони лежать усього за шість миль від мого шляху. Знов хочу побачити їх, згадати давні щасливі дні, сповнені юнацьких мрій, увійти тою самою брамою, з якої мати моя виходила зі мною, коли по смерті мого батька покидала любий, привітний куточок, щоб назавжди замкнутися в своєму осоружному місті. Прощавай, Вільгельме, я тобі писатиму про свою мандрівку.

9 травня.

З побожністю прочанина відбув я подорож до рідних місць, і там мене огорнули несподівані почуття. Біля великої липи, що росте недалеко від міста при дорозі на С., я звелів зупинитися, вийшов і сказав візникові їхати далі, а сам пішов пішки, щоб цілком віддатися спогадам і знов пережити в своєму серці минуле. Отож я стояв під липою, що давно колись мені, хлоп'яті, була за мету й межу моїх прогулянок. І як же все змінилося! Тоді, у щасливому невіданні, я прагнув у невідомий світ, де сподівався знайти для свого серця стільки поживи, стільки втіхи, сподівався сповнити новими враженнями й задовольнити свою неспокійну, спраглу душу. Тепер, о мій друже, я вертаюся з далеких світів і несу стільки розбитих надій, стільки зруйнованих планів!.. Я бачив перед собою гори, до яких так прагнув у своїх мріях. Годинами сидів я тут і линув думкою туди, бажаючи злитися душею з тими лісами й долинами, що так привітно майоріли перед моїми очима в туманній далечині, а коли наставав час вертатися назад, як неохоче покидав я улюблену місцину.

Я підходив до міста, вітаючи всі старі, знайомі будиночки, що виглядали з садків, бо нові були мені неприємні, як і все інше, що змінилося за час моєї відсутності. Я ввійшов у браму і зразу опинився наче вдома. Любий, я не хочу вдаватися в подробиці — все, що було для мене таке чарівне, в листі може вийти нудним і безбарвним. Я вирішив зупинитися на ринку, біля нашого колишнього дому. Йдучи туди, я

помітив, що в школі, де нас тримала, мов у в'язниці, стара, поважна вчителька, зробили тепер крамницю. І згадалось мені, скільки пролив я сліз, скільки тривоги, душевного гніту, страху витерпів я в тій норі!

На кожному кроці траплялося для мене щось знаменне. Жодний прочанин не зустріне у святій землі стільки священних місць, і душа його не буде сповнена таким побожним зворушенням. Наведу один приклад із тисячі.

Я пішов понад річкою до однієї знайомої мені садиби. Колись я щоразу ходив сюдою до місця, з якого ми, хлопчаки, вчилися жбурляти пласкі камінці так, щоб вони якнайбільше разів відскочили ва воді. Мені так яскраво пригадалось, як я стояв над річкою, дивився на воду й думав, куди вона біжить. Якими чудесними здавалися мені ті країни, куди вона текла, і хоч моя уява недалеко сягала, проте я йшов думкою все далі й далі, поки не губився в недосяжних мені просторах. Такими, друже мій, обмеженими й щасливими були наші чудові предки! Такими дитячими були їхні почуття, їхня поезія! Коли Улісс говорить, про безмежне море, про безконечну землю, то це так правдиво, так людяно, щиро, наївно і таємничо! Що мені з того, коли я, як і всякий школяр, знаю, що вона кругла? Людині потрібно так небагато землі, щоб бути на ній щасливою, а ще менше, щоб у ній спочивати.

А тепер я вже тут, у мисливському замку князя. З господарем можна добре жити, він справедливий і невибагливий. Але його оточують дивні люди, яких я не розумію. Вони ніби й не шахраї, але й на чесних людей не схожі. Іноді вони здаються мені й чесними, а довіритись їм я не можу. Мені справляє прикрість і те, що князь часто говорить про речі, про які він тільки читав або чув від інших, і висловлює погляди, які йому накинули інші.

Він цінує мій розум і таланти більше, ніж серце, а воно ж — єдина моя гордість, єдине джерело всіх моїх сил, радощів і страждань. Ох, усе, що я знаю, може знати кожний, а серце моє належить тільки мені.

25 травня.

Мав я на думці одну справу, про яку не хотів писати, поки вона не здійсниться. Але тепер, коли з неї нічого не вийшло, мені вже однаково. Я хотів піти на війну. Я давно вже плекав цю мрію в серці. Через те головним чином я й поїхав сюди з князем, бо він генерал *** військ, Якось гуляючи я сказав йому про свій намір, але він відрадив мене. Я послухався його доказів, бо інакше це б уже була тільки моя примха, а не палке бажання.

11 червня.

Кажи що хочеш, а я не можу тут довше залишатися. Що я тут робитиму? Мені стає нудно. Князь ставиться до мене якнайкраще, а проте я не на своєму місці. Властиво, між нами немає нічого спільного. Він людина розумна, але розум у нього звичайний, і для мене розмовляти з ним, все одно що читати вправно написану книжку. Ще з тиждень я побуду тут, а потім подамся блукати далі. Найкраще, що я тут зробив,— це мої малюнки. Князь відчуває мистецтво і відчував би ще краще, якби не обмежив себе банальною науковістю і втертою термінологією. Іноді я аж зубами скрегочу, коли, щиро захоплений, намагаюся йому відкрити всю красу природи й мистецтва, а він, щоб похизуватися, і собі встряє з заяложеними думками про мистецтво.

16 червня.

Авжеж, я, мабуть, тільки мандрівець, блукач на землі. А ви хіба щось більше?

18 червня.

Куди я піду? Скажу тобі щиро. Ще два тижні доведеться пробути тут. А тоді, мабуть, поїду на ***ські копальні. Але справа не в тому, я просто

хочу бути ближче до Лотти, от що! Я сміюся з власного серця — і потураю йому.

29 липня.

Ні, все гаразд, все-все гаразд! Я — її чоловік? О боже, який створив мене, якби ти дарував мені таке щастя, то я молився б тобі ціле життя безперестанку. Я не хочу нарікати, прости мені мої сльози, прости мої марні бажання! Вона — моя дружина? І я міг би пригорнути до себе це наймиліше в світі створіння? Мене аж жах бере, Вільгельме, коли Альберт обіймає її стрункий стан!

Чи сказати тобі, Вільгельме? А чому б і ні? Вона була б щасливіша зі мною, ніж з ним! О, він не той чоловік, що зможе здійснити всі бажання її серця. В нього бракує чутливості, бракує... Сприймай мої слова як хочеш, але його серце не заб'ється в унісон з її серцем на якомусь місці улюбленої книжки, де моє забилось би з Лоттиним, як одне. Та й у безлічі інших випадків, коли нам траплялося оцінювати поведінку якоїсь третьої особи. Щоправда, любий Вільгельме, він її кохає від щирого серця, а це також чогось варте.

Набридливий відвідувач не дає мені дописати. Мої сльози висохли. Мені полегшало. Прощавай, мій любий!

4 серпня.

Таке трапляється не тільки зі мною. Всіх людей зраджують надії, всіх обманюють сподівання. Я відвідав свою добру знайому в хатині під липою. Старший хлопчина вибіг мені назустріч. На його радісні вигуки вийшла й мати, на вигляд дуже пригнічена. Першим її словом було: "Ах, добрий паночку, мій Ганс помер!" Це був її найменший хлопчик. Я не міг вимовити й слова. "А чоловік,— повела вона далі,— вернувся з Швейцарії і нічого не приніс. Якби не допомогли в дорозі добрі люди, то довелося б йому старцювати, бо він ще й занедужав на лихоманку". Я не знав, що й

казати, і дав малому якусь дещицю. Вона попрохала мене взяти за те кілька яблук, і мені не вистачило сили відмовитись. Так я й покинув те місце сумних спогадів.

21 серпня.

Мій настрій міняється щомиті. Часом життя знову привітно всміхається до мене, але, на жаль, лише на одну хвилинку. А як я порину в мрії, то не можу позбутися одної думки: а що, якби Альберт помер? Тоді б ти був... Тобто вона була б... І я чіпляюсь за цю химеру, поки вона не доведе мене до безодні, від якої я з жахом відсахуюсь.

Я виходжу за ворота на шлях, яким уперше їхав до Лотти, щоб узяти її на танці,— яке ж тоді все навкруги було інакше! Все, все минулося! Жодної ознаки того, що було, жодного тодішнього почуття в душі! Мабуть, те саме почував би дух померлого, коли б вернувся на згарища і руїни свого замку, якого він, у розквіті своєї могутності бувши, збудував і пишно оздобив, а вмираючи, повний сподівань на майбутнє, заповів своєму улюбленому синові.

3 вересня.

Іноді я не розумію, як інший може її кохати, як він сміє кохати, коли тільки я так щиро, так палко її кохаю і, крім неї, нічого іншого не знаю, не відаю, не маю!

4 вересня.

Еге ж, такі мої справи. Коли природа звернула на осінь, то і в мені, і навколо мене осінь. Моє листя жовтіє, а на сусідніх деревах уже й опало. Чи я не писав тобі часом, щойно приїхавши сюди, про одного сільського парубка? Тепер я знов запитав про нього у Вальгаймі й довідався, що його прогнали з роботи, і більше про нього ніхто й знати не хоче. А вчора я несподівано зустрів його на дорозі до іншого села. Я розговорився з

ним, і він розповів мені свою історію, яка дуже зворушила мене, а чому саме, ти легко зрозумієш, коли я тобі її переповім. Але чи варто? Чи не краще ховати в душі все те, що мене тривожить і мучить? Навіщо я ще й тебе засмучую? Навіщо завжди даю тобі привід жаліти мене й лаяти? Але що я вдію, мабуть, і це мені судилося!

Спочатку парубок відповідав на мої запитання тихо й смутно, наче аж боязко, але потім, ніби раптом упізнавши мене, став сміливіший і відвертіший, признався в своїх помилках і почав нарікати на свою долю. О, якби я міг, друже мій, кожне слово його подати на твій розсуд! Поринувши в солодкі й щасливі спогади, він розповів мені, як міцніла з кожним днем його пристрасть до господині дому, як він нарешті зовсім збився з глузду: не тямив, що робить, що говорить, не знав, куди дітися. Він не міг ні їсти, ні пити, ні спати; шматок не ліз йому в горло. Він робив не те, що треба, не те, що йому казали, наче якийсь лихий дух не давав йому спокою. Аж ось одного дня, знаючи, що вона пішла нагору в кімнату, він подався за нею, чи, скоріше, його потягло до неї. А що вона не здалась на його прохання, то він спробував силоміць оволодіти нею, хоч і сам не тямить, як це трапилось, бо присягається богом, що наміри його до неї завжди були чесні, він нічого так не хотів, як побратися з нею і статечно прожити вкупі життя. Отак розповідаючи, він раптом почав затинатися, наче хотів ще щось сказати, але не зважувався довіритись. Нарешті сором'язливо признався, що господиня дозволяла йому певну інтимність і що між ними були досить близькі стосунки. Він кілька разів уривав розповідь, палко присягаючись, що говорить це не для обмови, як він висловився, що він любить її і цінує, як і раніше, що погане слово ніколи не злетіло б йому з язика, він хоче тільки переконати мене, що він зовсім не якийсь там зіпсований чи божевільний.

І ось, мій любий, я знов починаю давню пісню, яку завжди співатиму. Якби я міг показати тобі того парубка таким, як він стояв переді мною, як я й досі його бачу! Якби я міг розповісти тобі все так, щоб ти відчув, як я перейнявся його долею, не міг не перейнятися! Але годі вже, ти знаєш мою долю, знаєш і мене, тому добре розумієш, що мене тягне до всіх знедолених, а особливо до цього бідолахи.

Перечитавши листа, я побачив/що забув дописати кінець тієї історії, хоч про нього легко здогадатися й самому. Вона опиралась йому, їй на допомогу приспів брат, який давно його ненавидів і давно вже хотів вигнати з дому, бо потерпав, що коли бездітна сестра вийде заміж удруге, то його діти втратять добру спадщину, якої він сподівався від неї. Отож він миттю витурив його з дому й наробив навколо цієї справи такого галасу, що господиня хоч би й хотіла, то не могла вже його взяти назад. Тепер вона взяла іншого наймита, і кажуть, що через нього вже посварилася з братом. Ходять також певні чутки, що вона хоче з ним одружитися. "Але я,— додав парубок,— твердо вирішив, що цього не переживу".

Все це я тобі розповідаю без жодних прикрас і перебільшень, ба навіть можу сказати, що розповідь моя вийшла дуже бліда й грубувата, бо виклав я її затертими словами, які тільки й дозволяє наша мораль.

Отже, така любов, така вірність і пристрасть — не поетична вигадка. Вона живе, вона існує в своїй найбільшій чистоті серед того класу людей, який ми вважаємо за неосвічений, грубий. А ми, вчені, отупіли від своєї вченості. Прошу тебе, читай цю історію не з байдужим серцем. Я сьогодні якось притих, пишучи тобі цього листа, ти бачиш це навіть з мого письма, не дряпаю, мов курка лапою, як звичайно.

Читай, мій любий, і уявляй, що це історія й твого друга. Еге ж, так і зі мною було, так і буде, а я й наполовину не такий відважний і не такий рішучий, як той бідолаха, з яким я чи й посмію себе порівнювати.

5 вересня.

Вона написала записку до свого чоловіка на село, де його затримали різні справи. Записка починалася так:

"Найдорожчий, найкоханіший, приїжджай якнайшвидше, я чекаю тебе з величезною радістю". Коли це саме ввійшов один їхній приятель і

повідомив, що через деякі обставини чоловік її не скоро повернеться. Записка так і лишилась невідіслана і ввечері потрапила мені до рук. Я читав її і всміхався.

— Чому ви всміхаєтесь? — запитала вона.

— Який божественний дарунок — наша уява,— сказав я.— Я собі на мить уявив, що це до мене писано.

Вона урвала розмову. Їй, здається, не сподобались мої слова, і я замовк.

6 вересня.

Я довго вагався, міняти чи ні той простенький синій фрак, що в ньому я вперше танцював з Лоттою, аж поки він став зовсім непоказний. Аж тоді я замовив собі новий, точнісінько такий самий, як і старий, з таким самим коміром і закарвашами, а до нього знов жовтий жилет і штани.

Він мені не такий гарний, як старий. А чому — не знаю... Може, я ще до нього звикну.

12 вересня.

Вона виїздила на кілька днів до Альберта. Сьогодні я ввійшов до неї в кімнату. Вона рушила мені назустріч, і я поцілував її руку з невимовною радістю.

Канарка, що сиділа на дзеркалі, пурхнула й сіла їй на плече.

— Це мій новий друг,— сказала вона і поманила пташку на руку.— Я його для дітей купила. Гляньте-но, яка гарнесенька пташка. Коли я даю

їй хліб, вона мило тріпоче крильцями й так гарно дзьобає. Вона й цілує мене. Дивіться!

Вона підставила губи, і пташечка так мило припала до тих солодких уст, ніби відчувала блаженство, яке їй даровано.

— Хай поцілує і вас,— мовила Лотта й дала мені пташку.

Дзьобик від її уст перейшов до моїх, і коли пташина клюнула їх, то мені здалося, наче на мене війнуло передчуття неземної втіхи.

— Її цілунок,— мовив я,— не зовсім безкорисливий, вона шукає поживи й відвертається від порожньої ласки.

— Пташечка і їсть у мене з рота,— сказала вона і подала їй кілька крихіток губами, на яких засяяла радісна, невинна усмішка любові і співчуття.

Я аж одвернувся. Вона не повинна цього робити! Не повинна дражнити мою уяву картинами райського щастя і будити моє серце від сну, в який воно іноді западає від байдужності до життя! Але чому не повинна? Вона так мені довіряє! Вона знає, як я люблю її!

15 вересня.

Збожеволіти можна, Вільгельме, коли згадаєш, що є на світі люди, які не знають і не відчувають того поодинокого, що має цінність на землі. Ти, мабуть, пам'ятаєш ті горіхи, що в їхньому холодочку я сидів із Лоттою у славного пастора в Ш.? Чудові горіхи! Господи, якою втіхою сповнювали вони завжди моє серце! Який затишок, який холодок давали вони пасторовій садибі! А які були крислаті! І скільки спогадів берегли про тих чесних священиків, що колись давно їх посадили! Шкільний учитель часто згадував одного з них, про якого чув ще від свого діда; начебто дуже добрий був чоловік, і згадка про нього в холодку цих дерев була

для мене священна. Кажу тобі, сльози стояли у нього в очах, коли він розповідав учора, що їх зрубано.

Зрубано! Я мало не знавіснів, я вбив би того собаку, що перший замахнувся сокирою! Та якби на моєму подвір'ї росло кілька таких дерев і хоч одно з них усохло від старості, то я б від жалю місця собі не знайшов. І ось мені довелось таке почути! Дорогий друже, одне лише мене втішає: люди не байдужі до цього. Все село ремствує, і я сподіваюся, що пасторша відчує на маслі, яйцях та інших приносинах, яку кривду вчинила вона своїй парафії. Бо це вона винна, жінка нового пастора (наш старий уже помер), худа, хвороблива істота, що ненавидить увесь світ, через що і її ніхто не любить. Дурепа, що вважає себе за дуже вчену, втручається в питання релігії, запекло обстоює новомодну, морально-критичну реформацію християнства, знизує плечима над Лафатеровими фантазіями, а самій три чисниці до смерті, тому вона й не має ні від чого втіхи на світі божому. Тільки таке створіння й могло зрубати мої горіхи. Я ще й досі не можу заспокоїтись! Їй, бач, листя смітило на подвір'ї, коли опадало, та й вологу довго затримувало, від дерев у хаті темно було, а коли достигали горіхи, то хлопчаки збивали їх камінням, а це їй діяло на нерви, заважало глибокодумно порівнювати Кеннікота з Землером чи Міхаелісом. Бачивши велике невдоволення селян, а особливо старих, я сказав: "Як же ви допустилися цього?" "Коли нашому старості чогось заманеться, то вже нічого не вдієш",— відповіли вони. А проте хоч одне вийшло на добре. Пастор, якому жінка допікає своїми примхами, цього разу хотів обернути їх собі на користь, поділившись із старостою. Про це довідалося начальство і сказало: зась! Воно вже давно зазіхало на ту частину пасторської садиби, де стояли дерева, і продало їх з торгів. І ось їх зрубано! Ох, якби я був князем! Я б тоді їм усім... Князем! Ет... Якби я був князем, то чи обходили б мене якісь там дерева в моїй країні?

10 жовтня.

Так мені стає любо, коли я лиш гляну в її чорні очі! І що, бач, прикро: Альберт, здається, не такий щасливий, як він... того сподівався... як був

би я... коли б... Я не люблю ставити крапок, але тут не можу інакше висловитись, і, по-моєму, це досить ясно.

12 жовтня.

Оссіан витіснив з мого серця Гомера. В який світ вводить мене цей геній! Блукати степом, де навкруги свище буревій і при тьмяному світлі місяця, у клубах туману жене душі предків. Слухати в горах із темних печер крізь шум лісових потоків приглушений стогін духів і гірке голосіння дівчини, що біля чотирьох замшілих могильних плит оплакує полеглого в бою героя, свого нареченого. І я бачу його, сивого мандрівного барда, який у широкім степу шукає слідів своїх предків, та — леле! — знаходить самі лиш могили і тужить-плаче, дивлячись на любу вечорову зорю, що заходить у буряне море, і в душі героєвій оживають минулі часи, коли проміння це привітно світило сміливцям у небезпечних виправах, а місяць осявав їхній овіяний звитягою корабель, що вертався з щасливого походу. Я читаю глибоку журу на його чолі, бачу, як останній, самотній герой у смертельній втомі йде до могили, як він впиває в себе все нові, болісно-пекучі радощі в безплотній присутності тіней дорогих небіжчиків і, дивлячись на холодну землю та на високу хвилясту ковилу, волає: "Прийде, прийде мандрівець, який знав мене у моїй красі, і запитає: де ж той співець, прекрасний Фінгалів син? Він ступає по моїй могилі й надаремне шукає мене на цій землі!" О друже! Тоді хочеться мені, як шляхетному джурі, добути свій меч, щоб ураз звільнити мого володаря від болісних корчів повільного конання і послати й свого душу вслід за звільненим напівбогом.

19 жовтня.

Ох, яку порожнечу, яку нестерпну порожнечу відчуваю я в грудях! Я часто думаю: якби хоч раз, хоч єдиний раз притиснути її до свого серця, то вся ця порожнеча була б заповнена.

26 жовтня.

Так, це ясно, мій любий, ясно і щораз то стає ясніше, що існування окремої істоти важить мало або й зовсім нічого не важить. До Лотти прийшла подруга, і я вийшов у сусідню кімнату по книжку, але читати не міг і взявся за перо. Я чув, як вони тихенько розповідали одна одній всілякі дрібниці й міські новини: та виходить заміж, а ота хвора, тяжко хвора — в неї сухий кашель, а обличчя — самі вилиці стирчать, часто зомліває. "Життя її вже й шеляга не варте",— сказала гостя. "Пан Н. Н. також нездужає",— мовила Лотта. "Він весь розпух",— додала гостя. І я яскраво уявив себе коло постелі тих бідолах. Бачив, як нерадо розлучаються вони з життям, як вони... Вільгельме, а мої ж панночки говорили про це, як про звичайні речі, як взагалі говорять про смерть сторонньої людини. І коли я озираюсь і бачу цю кімнату, а навкруги Лоттину одіж, Альбертові папери та всі ці речі, до яких я так призвичаївся, навіть до оцього каламаря, то міркую собі: "А що ж таке ти в цьому домі? Подумай. Твої друзі шанують тебе. Ти розважаєш їх, і тобі здається, ніби вони не можуть без тебе обійтися, а проте, коли ти підеш від них, зникнеш з їхнього обрію, чи довго вони відчуватимуть, що тебе нема? Га? Довго?" О, яка марнота людина, коли навіть і там, де вона створює єдино правдиве враження від своєї присутності, навіть у пам'яті і в душі своїх кревних і близьких — і там спогади про неї гаснуть і зникають. І то як швидко!

27 жовтня.

Часто я ладен роздерти собі груди і розбити голову від того, що люди так мало можуть зробити одне для одного. Ах, кохання, радість, захоплення, втіха — ніхто не дасть їх нам, якщо їх немає у нас самих, і хай у мене серце буде вщерть повне блаженства, я й краплини щастя не зможу уділити тому, хто стоїть переді мною холодний і безсилий.

27 жовтня, вечір.

Мені так багато дано, але кохання поглинає все. Мені так багато дано, але без неї для мене все — ніщо.

30 жовтня.

Я вже сотні разів поривався кинутись їй на шию! Один господь святий відає, що зі мною діється, коли я бачу перед собою таку чарівливість і не смію пригорнути її до себе. Адже ж горнути до себе — це природний потяг людини. Хіба дитина не хапається за все, що їй сподобається?.. А я?

3 листопада.

Господь свідок, як часто я лягаю спати з бажанням, ба навіть з надією не прокинутись більше, а вранці розплющую очі, знову бачу сонце, знову почуваю своє лихо. О, якби я був примхливий, якби міг звалити вину на погоду, на когось іншого, на невдачу в якій-небудь справі, тоді нестерпний тягар хоч би половиною ліг на мене. Та, на жаль, я добре знаю, що винний у всьому лише я сам. Але чи винний? Досить того, що тепер у мені самому джерело всіх нещасть, як колись було джерело радощів. Та хіба ж я не той самий, що раніше літав по світу, вщерть сповнений почуттями, на кожному кроці знаходив рай і мав серце, здатне любовно обійняти увесь світ? А тепер моє серце мертве, воно вже нічим не захоплюється, очі мої сухі, й почуття, не освіжаючись живодайними слізьми, стягують чоло моє у похмурі зморшки. Я тяжко страждаю, бо втратив єдине блаженство мого життя, священну, живлющу силу, якою творив світи навколо себе. Вона зникла без сліду! Коли я дивлюся з вікна на далекі узгір'я і бачу, як сонце розриває над ними тумани й осяває тихі долини, а лагідна річка звивисто біжить до мене поміж безлистими вербами, ця чудесна природа лежить переді мною, як мертва налакована картинка, і вся її пишнота не може запалити й іскри натхнення в моєму серці й розумі, і я, бідолаха, стою перед лицем всевишнього, як висхлий колодязь, як порожнє цебро. В такі хвилини я часто падав ниць додолу і благав господа, щоб дав мені сліз, як селянин благає дощу, коли небо над ним, як мідь, пекуче, а земля навколо нього стужавіла, як камінь.

Та, на жаль, я знаю, бог посилає дощ і дає сонячну годину не за наші невідступні благання, і ті часи, згадка про які мучить мене, чи не тому й були такі блаженні, що я терпляче дожидав, щоб на мене зійшла благодать його духу, яку я щиро сприймав своїм вдячним серцем.

8 листопада.

Вона дорікала мені за мою нездержливість. Але як лагідно! А вся моя нездержливість тільки в тому й полягає, що я, замість склянки, вип'ю часом цілу пляшку вина.

— Не робіть цього! — сказала вона.— Думайте про Лотту!

— "Думайте!" — мовив я.— Ніби мені потрібно це нагадувати. Я думаю! Ні, не думаю — ви завжди в моїй душі. Сьогодні я сидів на тому місці, де ви недавно виходили з карети...

Вона перевела розмову на інше, щоб я не розводився на цю тему. Друже мій! Я пропав! Вона робить зі мною, що хоче.

15 листопада.

Дякую тобі, Вільгельме, за щире співчуття, за доброзичливу пораду і прошу тебе, не турбуйся. Хоч як я змучений, але маю досить сили витривати. Отож хай я перетерплю. Я шаную релігію, ти знаєш це, і відчуваю, що вона підпора для втомлених, чисте джерело для спраглих. Але чи може вона, чи повинна бути такою для кожного? Коли ти поглянеш на широкий світ, то побачиш тисячі людей, для яких релігія — чи то християнська, чи нехристиянська — не була підпорою і не буде нею, то чому ж вона має бути підпорою для мене? Хіба ж не сказав син божий, що лише ті будуть з ним, кого приділить йому отець небесний. А що, коли я не приділений йому? А що, коли отець хоче залишити мене для себе? Прошу тебе, не зрозумій мене хибно. Не вбачай блюзнірства в цих невинних словах. В них я відкриваю тобі всю душу, бо інакше я волів би

мовчати, я не охочий витрачати слова на те, про що кожен знає не менше від мене. Кожному припадає на долю певна міра страждань, кожен мусить випити свій келих до дна. І коли цей келих був гіркий для людських уст сина божого, то чого я маю прикидатися, що він солодкий для мене? І чого я маю соромитися тієї страшної хвилини, коли все єство моє здригається між буттям і небуттям, коли минувшина, наче блискавка, осяває темну безодню майбутнього, і все зникає навколо мене, і зі мною гине весь світ? То хіба ж така знівечена, зневірена істота, нестримно падаючи у прірву, не заволає з усіх сил, що надаремне рвуться на волю: "Боже мій, боже мій, нащо ти мене покинув?" І чи ж мені соромитись цього волання, боятися цієї хвилини, коли її не уникнув і той, хто згортає небо, як сувій полотна?

21 листопада.

Вона не бачить, вона не відчуває, що сама готує смертоносну отруту для мене й для себе, і я з насолодою п'ю з келиха, якого вона подає мені на мою згубу. Що мають означати ті ласкаві погляди, якими вона часто... чи часто ж?... ні, не часто, а іноді мене обдаровує? Або та привітність, з якою вона сприймає мимовільні прояви мого кохання, чи, нарешті, співчуття до моїх страждань, що ясно позначається на її чолі?

Вчора, коли я прощався, вона сказала: "До побачення, любий Вертере!" Любий Вертере! Це вперше вона сказала мені— "любий", і я весь аж затремтів. Сотні разів повторяв я собі це слово, і ввечері, лягаючи спати й розмовляючи сам із собою про всячину, промовив раптом: "На добраніч, любий Вертере!" — аж потім сміявся з себе.

22 листопада.

Я не можу молитися: "Залиш її мені!" — проте мені часто здається, що вона моя. Я не можу молитися: "Дай її мені",— бо вона належить іншому. Я кепкую зі своїх страждань, бо коли б я дав собі волю, то була б ціла літанія з отаких антитез.

24 листопада.

Вона відчуває, як я страждаю. Сьогодні погляд її глибоко пронизав моє серце. Я застав її саму; я мовчав, а вона дивилася на мене. І я вже більше не бачив ні її милої краси, ні сяйва її чудесної душі; все це раптом зникло. Мене заворожив зовсім інший вираз в її очах, сповнений найщирішого співчуття і ніжного жалю до мене. Чому не посмів я припасти до її ніг? Чому не посмів кинутись їй на шию і відповісти тисячею поцілунків? Вона швидко сіла за фортепіано, знайшовши там притулок, і до своєї гри долучила ніжну, тиху, як зітхання, пісню. Ніколи ще її губи не були такі чудові. Здавалося, ніби вони напіврозкрились, щоб увібрати солодкі звуки, які лилися з інструмента, а з її чистих уст злітало лише найніжніше відлуння. Ах, хіба ж можна це висловити! Я не міг довше витримати і, схилившись, дав собі клятву: "Ніколи я не насмілюся поцілувати вас, дорогі, натхненні духом небесним уста!" І все-таки... я хочу... Розумієш, ніби стіна стоїть поміж мною і... блаженством... Переступити? А тоді спокутувати гріх. Та хіба ж це гріх?

26 листопада.

Іноді я кажу собі: "Твоя доля виключна",— і називаю інших щасливими. Ніхто ще так не мучився, як я! А коли почну читати якогось стародавнього поета, то мені здається, ніби я заглядаю в своє власне серце. Скільки мені доводиться терпіти! Ах, невже ж були й до мене люди, такі нещасні, як я?

30 листопада.

Не можу, не можу отямитись! Куди б я не пішов — скрізь натрапляю на явища, які просто зводять мене з розуму. І сьогодні! О доле! О люди!

Так ополудні брів я собі бережком; їсти мені зовсім не хотілось. Навколо безлюддя. Пронизливий, вогкий вітер дув з гір, над долиною тягнулися сірі дощові хмари. Ще здалеку я побачив якогось чоловіка в

благенькому зеленому сурдуті. Він лазив по скелях і, мабуть, шукав цілющі трави. Коли я підійшов ближче, він обернувся, почувши мою ходу, і я побачив цікаве обличчя, прямодушне й чесне, головною рисою якого був смуток. Його чорне волосся було приколоте з боків шпильками в дві буклі, а ззаду заплетене в товсту косу, яка звисала на спину. З одягу його було видно, що це людина незначного стану, то я й подумав, що він не розгнівається, коли я поцікавлюся його заняттям, а тому й запитав, що він робить.

— Я шукаю квіток,— відповів мені він, глибоко зітхнувши,— але їх ніде нема.

— Пізно вже для квітів,— мовив я, усміхаючись.

— Є багато різних квітів,— сказав він, спустившись додолу.— В моєму саду цвітуть троянди й козолист двох сортів. Один дав мені мій батько, він росте як бур'ян, я вже два дні шукаю його і не можу знайти. Тут на привіллі росте багато квітів — жовтих, голубих і червоних,— та й золототисячник гарна квітка. Жодної не можу знайти.

Я відчув, що тут щось негаразд, і обережно запитав:

— А навіщо вам квіти?

Обличчя його пересмикнулося від якоїсь дивної, судорожної посмішки.

— Тільки не зраджуйте мене,— сказав він, поклавши палець ва губи. — Я обіцяв букет моїй коханій.

— Оце гарно,-..мовив я.

— О, в неї є безліч усього, вона багата,— пояснив він.

— А проте їй любий ваш букет,— зауважив я.

— Еге, у неї є й самоцвітне каміння, і корона,— вів далі він.

— А як же вона зветься?

— От якби генеральні штати заплатили мені,— сказав вів на те,— то хіба б я був такий? Е, було колись і мені добре. А тепер я пропаща людина. Тепер мені...— І він підняв до неба повні сліз очі, що висловили все.

— Отже, ви були щасливі? — запитав я.

— Ох, я хотів би, щоб знову так було! — вигукнув він.— Так мені було тоді добре —легко, весело, як рибі в воді!

— Генріху! — покликала стара жінка, що прямувала до нас дорогою! — Генріху, де тебе носить? Ми скрізь тебе шукаємо! Йди їсти!

— Це ваш син? — запитав я, підійшовши до неї.

— Атож, мій бідолашний син,— відповіла вона.— Важкий хрест послав мені господь.

— Чи давно це з ним? — спитав я.

— Такий ось тихенький він уже з півроку. Хвалити бога, що хоч такий, а то спершу з рік він був просто несамовитий, в божевільні на нього накладали ланцюги. Тепер він нікому не чинить зла, тільки все торочить про королів та царів. А який був славний хлопець! Давав мені на прожиток, чудово писав, і раптом найшла на нього меланхолія, захворів на гарячку, став як несамовитий, а тепер ось — як бачите... Е, пане, якби я вам розказала...

Я припинив зливу її слів питанням:

— А що то за часи, коли він був такий щасливий і які так вихваляє?

— От дурний! — скрикнула вона, співчутливо усміхаючись.— То це він говорить про ті часи, коли сидів у божевільні й нічого не пам'ятав.

Мене мов громом ударило. Я тицьнув їй у руку монету й кинувся геть.

— То ось де ти був щасливий! — вигукнув я, швидко йдучи до міста.— Ось де тобі було як рибі у воді! Боже правий! Отака наша доля. Та невже тільки тоді людина й щаслива, коли не має розуму або втратить його? Бідолахо! Як я заздрю твоїй безтямності, твоєму божевіллю, в якому ти скнієш. Сповнений надії, виходиш ти взимку, щоб нарвати квітів для своєї королеви,— взимку! — і журишся, що не можеш знайти їх, і не збагнеш, чому їх немає, а я, я виходжу без надії, без мети і знову вертаюся додому ні з чим, як і вийшов. Ти мрієш, яким би ти був, коли б генеральні штати виплатили тобі належне. Блаженне створіння! Ти можеш приписати свої нещастя земним причинам! Ах, ти не відчуваєш, не розумієш, що біда твоя засіла в твоєму розбитому серці, в твоєму потьмареному розумі, і всі королі у світі нічого тобі не поможуть.

Хай згине той, хто поглузує з недужого, який в надії вилікуватись піде й до найдальшого джерела, а воно тільки погіршить хворобу і зробить його кінець іще болючішим! Хай згине той, хто бундючиться перед бідолахою, який зі скрушним серцем іде на прощу до гробу господнього, щоб покутою звільнитися від гризот сумління і знайти полегкість своїй стражденній душі. Кожний крок, що ранить йому ноги на невторованому шляху, проливає краплю розради в його зболілу душу, і кожний важкий день мандрівки зменшує тягар на його серці. І чи смієте ви, словоблуди, валяючись на своїх перинах, називати це божевіллям! Божевілля! О господи! Ти бачиш мої сльози! Нащо ж ти, створивши людину, і без того жалюгідну, дав їй ще й братів, що грабують у неї останні крихти й останню надію, яку вона покладає на тебе, на тебе,

вселюблячий! Бо надія на зцілющий корінь, на виноградний сік — хіба це не довіра до того, хто дав усьому, що нас оточує, зцілющі сили, яких ми щодня потребуємо? Отче мій невідомий! Отче, що раніше сповняв усю мою душу, а тепер одвернув од мене своє лице! Поклич мене до себе! Не мовчи більше! Твоє мовчання не втримає моєї зболілої душі. Чи може якийсь чоловік, якийсь батько гніватися, коли до нього несподівано повернеться син, кинеться йому на шию й заволає: "Я вернувся, мій батьку, не гнівайся, що я перервав мандрівку, в якій з твоєї волі мав бути довше. Світ скрізь однаковий, всюди борня і праця, заробіток і радість. Але що мені з цього? Мені добре лише там, де ти, і перед твоїм лицем хочу я страждати і втішатись". І ти, всеблагий отче небесний, невже відринув би сина свого?

1 грудня.

Вільгельме! Чоловік, про якого я тобі писав, той щасливий нещасливець, служив писарем у Лоттиного батька. Він до нестями покохав Лотту і спочатку таїв це, а коли нарешті відкрився, був звільнений з посади. Все це й довело його до божевілля. Чи відчуваєш ти в цих сухих словах, як я був страшенно вражений, коли Альберт розповів мені цю історію так байдуже, як ти, можливо, читатимеш мою оповідь.

4 грудня.

О друже, бачиш, мені вже край, я не витримаю більше. Сьогодні я сидів у неї... сидів, а вона грала на фортепіано різні мелодії і виливала в них свої почуття! Всі, всі... Не можу висловити!.. Її сестра одягала свою ляльку в мене на колінах. Сльози виступили на моїх очах. Я нахилився й побачив її обручку. Вона раптом перейшла на давню, вже знайому мені мелодію, і в душу мою ввійшла утіха, я згадав минулі часи, коли вперше почув цю пісню, дні туги, прикростей, безнадії, а потім... Я почав ходити по кімнаті . Моє серце стискалося від навали почуттів...

— На бога! — вигукнув я, кидаючись до неї в бурхливому пориві.— На бога, перестаньте!

Вона зупинилась і пильно подивилася на мене.

— Вертере,— мовила вона з усмішкою, яка пронизала мені всю душу, — Вертере, ви дуже хворі. Вам уже не подобається те, що було для вас утіхою. Ідіть. Прошу вас, заспокойтеся.

Я вибіг від неї і... Боже мій, ти бачиш мої муки і покладеш їм край.

6 грудня.

Як мене переслідує її образ! Чи наяву, чи вві сні він сповнює всю мою душу! Тільки-но я склеплю повіки, ось тут, у голові, де зосереджено внутрішній світ, ввижаються мені її чорні очі. Отут! Не можу тобі й висловити! Тільки-но заплющу очі — і вони вже тут. Як море, як безодня, відкриваються вони переді мною, в мені, заповнюють усі мої почуття, весь мій мозок.

І що таке людина, цей прославлений напівбог? Хіба ж не бракує їй сили саме там, де вона найбільше потрібна? І коли вона нетямиться з радощів або охоплена журою, то що ж зупиняє її і вертає до холодної, тверезої свідомості саме тоді, коли вона прагне загубитися у безмежності?

ВІД ВИДАВЦЯ ДО ЧИТАЧА

Мені так щиро хотілося, щоб про останні знаменні дні нашого героя залишилось якнайбільше його власноручних свідчень і щоб не треба було переривати моєю розповіддю послідовність залишених після нього листів.

Тому я постарався докладно розпитати тих, хто знав цю історію. Вона була дуже проста. Всі розповідали однаково, крім деяких дрібниць. Лише

щодо характерів дійових осіб немає одностайності, і думки тут розходяться.

Отож нам тільки й залишається сумлінно розповісти те, що ми дізналися з великими труднощами, додати листи, написані небіжчиком, не знехтувавши й найменшими записочками, маючи на увазі, як важко виявити справжні причини того чи іншого вчинку, коли йдеться про людей незвичайних.

Туга й безнадія все глибше пускали коріння у Вертеровій душі, все міцніше перепліталися між собою і поволі опанували все його єство. Гармонія його духу цілком порушилась, гарячкове збудження струснуло всю його натуру і згубно вплинуло на нього, довівши до цілковитого знесилення, з яким він боровся ще розпачливіше, ніж з попереднім лихом. Болюча тривога виснажувала рештки його духовних сил: життєрадісність, дотепність. Він став невеселим членом товариства, все більше почував себе нещасливим і робився все несправедливішим до інших. Так принаймні кажуть Альбертові приятелі; вони твердять, що Вертер не міг збагнути поведінки цього порядного, спокійного чоловіка, який досяг довгожданого щастя і бажав зберегти це щастя й на майбутне; тоді як Вертер неначе за один день марнував усі свої достатки, щоб увечері скніти в злиднях.

Альберт, кажуть вони, за такий короткий час зовсім не змінився, він був такий самий, як і тоді, коли Вертер вперше познайомився з ним, цінував і шанував його. Він любив Лотту над усе, пишався нею і хотів, щоб і кожен вважав її найпрекраснішим створінням у світі. Чи можна ж докоряти йому за те, що він прагнув відхилити від неї навіть тінь підозри, що він не бажав і в найменшій мірі ділитися з ким-небудь своїм безцінним скарбом? Хоч вони й визнають, що Альберт часто виходив з кімнати своєї дружини, коли Вертер бував у неї, але не від злості й ненависті до свого друга, а тільки тому, що відчував, як гнітила Вертера його присутність.

Батько Лоттин захворів і не виходив з дому. Він послав по Лотту екіпаж, і вона поїхала до нього. Стояв чудовий зимовий день. Все навкруги було вкрите першим снігом.

Другого ранку Вертер пішов туди, щоб привести Лотту назад, коли Альберт не приїде по неї.

Ясна година не дуже вплинула на його похмурий настрій. Важкий тягар лежав у нього на серці, гнітючі думи посіли душу, сумні картини оповили зір.

Бувши у вічній незгоді з самим собою, він думав, що й інші перебувають у такому самому стані непевності й замішання. Йому здавалося, що він порушив добрі стосунки між Альбертом і Лоттою, і докоряв собі за це, хоч у глибині душі в нього й жевріло потаємне невдоволення Лоттиним чоловіком.

Тож і тепер дорогою його обсіли такі самі думки. "Так, так,— говорив він сам до себе і мало не скреготів зубами,— отож воно і є — довірливе, щире, привітне співчутливе ставлення, спокійна, тривала вірність! Пересичення і байдужість — тільки й усього! Хіба ж його не більше приваблює кожна мізерна справа, ніж вірна, чарівна дружина? Чи ж він цінує своє щастя? Чи шанує її, як вона того заслуговує? Він її має, ну й гаразд, хай втішається... Я знаю це, як знаю й дещо інше. Я вже ніби звик до цієї думки, хоч вона, здається, доведе мене до божевілля, доконає мене... А хіба його дружба до мене витримала ці випробування? Хіба не вбачає він у моїй прихильності до Лотти зазіхання на його права? У моїй уважності до неї тихий докір собі? Я добре знаю і почуваю, що він не терпить мене і хотів би, щоб я виїхав звідси, моя присутність гнітить його".

Він то швидко йшов уперед, то зупинявся, немовби хотів вернутися, а проте ноги самі несли його все далі й далі, аж поки нарешті він зі своїми

думками, розмовляючи сам із собою, не опинився проти своєї волі коло мисливського будинку.

Він увійшов, запитав про старого й про Лотту і помітив у домі якусь схвильованість. Старший хлопець сказав йому, що у Вальгаймі трапилось нещастя: вбито одного селянина! Спочатку він не звернув на це уваги і ввійшов до кімнати, де Лотта сперечалася з батьком, не пускаючи його надвір, бо той, незважаючи на свою хворобу, притьмом хотів іти і на місці розслідувати справу. Злочинця ще не схопили, вбитого знайшли вранці біля хатніх дверей. Були підозри: вбитий служив наймитом в одної вдови, а вона мала перед тим іншого робітника, який через деякі неприємності мусив її покинути.

Почувши таке, Вертер аж підскочив. "Чи то ж можливо! — вигукнув він.— Я мушу там бути, не можна гаяти й хвилини". Він поспішив у Вальгайм. Все встало перед ним, як живе, бо не було жодного сумніву, що злочин вчинив той парубок, з яким він кілька разів розмовляв і якому він так співчував.

Йому довелося пройти під липами, щоб дістатися до заїзду, куди віднесли тіло вбитого, і його охопив жах, коли він поглянув тепер на цей колись привітний куточок. Поріг, біля якого так часто гралися сусідські діти, був залитий кров'ю. Любов і вірність — найкращі людські почуття,— призвели до насильства й злочину. Голі крислаті дерева були вкриті паморозззю, густий живопліт, що здіймався над низьким цвинтарним муром, стояв безлистий, і крізь його віття було видно засніжені могильні плити.

Тільки-но він підійшов до заїзду, куди збіглося старе й мале, як раптом зчинився галас. Вдалині показався гурт озброєних людей, і всі закричали, що ведуть убивцю. Вертер поглянув туди — сумніву не було: це був той наймит, що так кохав свою господиню-вдову. Парубок з тихим гнівом і прихованим розпачем блукав навкруги, і недавно він здибався з ним на дорозі.

— Що ти наробив, бідолахо! — скрикнув Вертер, підійшовши до парубка.

Той спокійно подивився на нього, помовчав і нарешті байдуже сказав:

— Ніхто не матиме її, і вона не матиме нікого. Заарештованого повели до заїзду, а Вертер поквапився геть.

Жахливе, навальне враження від цієї події струснуло всю його істоту. На мить він був вирваний зі своєї жури, свого розчарування, тупої покори і пройнявся невимовним співчуттям до того бідолахи та невідступним бажанням врятувати його. Він так відчував його нещастя і розумів його становище, що навіть ладен був його виправдати, а тому й думав, що йому пощастить переконати в цьому й інших. Йому хотілося відразу виступити на захист нещасного, палкі слова тиснулися йому на уста, він поспішав до мисливського будинку і ще дорогою не міг втриматися, щоб не висловити хоч упівголос усі ті докази, з якими мав виступити перед управителем.

Увійшовши до кімнати, він застав там Альберта і на якусь мить розгубився, проте швидко взяв себе в руки і одразу почав викладати управителеві свої доводи. Та хоч як палко, пристрасно, щиро Вертер доводив усе, що лише можна сказати на виправдання людини, проте управитель тільки похитав головою і, як легко здогадатися, нітрохи не був зворушений його словами. Навпаки, він навіть перебив нашого приятеля, різко заперечив йому і почав гудити за те, що той став на захист убивці. Він сказав, що в такий спосіб можна звести нанівець усі закони, підірвати всі державні основи, і на закінчення додав, що нічим не може зарадити в цій справі, бо не може взяти на себе таку величезну відповідальність, і тому все повинно йти згідно з приписами закону.

Вертер не здався, він став прохати, щоб управитель хоча б подивився крізь пальці, коли парубкові допоможуть утекти. Та управитель не погодився й на це. Альберт, що нарешті втрутився в розмову, також

підтримав старого. Вертер, побачивши, що нічого не вдіє, глибоко пригнічений вирушив назад додому, після того як управитель кілька разів повторив: "Ні, його вже не врятуєш!"

Як глибоко вразили його ці слова, видно з записочки, знайденої серед його паперів, що, певне, була написана того ж таки дня:

"Тобі вже не врятуватися, нещасний! Я добре бачу, що нам з тобою нема рятунку".

Все, що Альберт наприкінці сказав про справу заарештованого, було дуже огидне Вертерові. Йому здалося, ніби в цих словах був натяк на нього самого, і хоч, добре все обміркувавши, він таки мусив визнати, що вони обидва мають рацію, проте, йому здавалось, що, визнавши це і погодившись з ними, він немов зрікається свого внутрішнього єства.

В його паперах ми знайшли записочку, що стосується цієї справи і цілком виявляє його ставлення до Альберта: "Хіба це поможе, коли я товктиму собі, що він і славний, і добрий, тоді як у мене аж душа перевертається. Я не можу бути справедливий до нього".

Вечір був теплий, почалась відлига, тому Лотта з Альбертом верталися додому пішки. Дорогою вона позирала навколо, ніби сподівалася, що їх наздожене Вертер. Альберт завів про нього мову, лаяв його, хоч і віддавав належне його гарним якостям. Він торкнувся його нещасливої пристрасті і висловив побажання, що добре було б, якби він виїхав.

— Я хочу цього заради нас обох,— сказав він,— і прошу тебе, постарайся дати інший напрямок його стосункам до тебе, нехай він не ходить до нас так часто, бо вже починають звертати на це увагу; я знаю, що вже йдуть пересуди.

Лотта промовчала, і це, здається, трохи вразило Альберта, принаймні відтоді він при ній не говорив більше про Вертера, а коли вона сама згадувала про нього, то або мовчав, або звертав розмову на інше.

Марна Вертерова спроба врятувати нещасного парубка була останнім спалахом пригаслого вогню. Відтоді страждання й бездіяльність ще більше охопили його. Особливо він розлютився, коли почув, що його, можливо, викличуть за свідка проти вбивці, бо той почав тепер усе заперечувати.

Неприємності, які йому довелось витерпіти в житті, образи й непорозуміння в посольстві, колишні невдачі й прикрості — все завирувало в його душі. Йому здавалося, що все це й спричинилося до його бездіяльності, він більше не вбачав ніяких перспектив на майбутнє, вважав себе нездатним до звичайної, щоденної праці, і таким чином, цілковито віддавшись цим думкам та безмежній пристрасті, терплячи безнастанну муку біля коханої й милої жінки, порушуючи її спокій, напружуючи свої сили й безглуздо їх марнуючи, він усе ближче й ближче підходив до свого сумного кінця.

Про його збентеженість і пристрасть, про те, як він безпорадно кидався на всі боки, як остогидло йому життя, найкраще посвідчать кілька залишених після нього листів, які ми й хочемо тут навести.

12 грудня.

Любий Вільгельме! Тепер я перебуваю в такому стані, як ті нещасні, про яких говорили, що вони одержимі нечистою силою. Іноді, як найде, на мене — не страх, не жага, а якесь невідоме внутрішнє шаленство,— то мало грудей не розірве, душить за горлянку. Горе мені, горе! Тоді я пускаюсь у мандри серед темної, моторошної ночі в таку непривітну для людей пору року.

Вчора ввечері мені закортіло вийти. Раптом почалася навальна відлига. Мені сказали, що річка вийшла з берегів, усі струмки порозливались і моя люба долина затоплена аж до самого Вальгайма. Вночі, після одинадцятої, я кинувся з дому. Аж страшно було дивитися зі скелі при місячному сяйві, як нуртували шалені потоки, заливаючи луки, поля, городи. Вся широка долина, скільки оком сягнути, стала суцільним морем, що бурхало й шуміло під вітром! А коли місяць виринав з-за чорних хмар і переді мною моторошно й велично котились громохкі хвилі бурхливого потоку,— я весь аж тремтів і знову рвався невідомо куди. Ах! Простягнувши руки, я стояв над безоднею, пориваючись униз... Туди, туди... Яке блаженство скинути всі свої муки, всі страждання і полинути з цими хвилями у безвість!.. Але я не спромігся й ногою ворухнути, щоб покласти край своїм мукам! Ще не прийшла моя година, я почуваю це. О Вільгельме, як би радо віддав я своє життя, аби тільки з цим буревієм розганяти хмари, бурхати з хвилями! Ох! Та невже ув'язненому ніколи не трапиться таке щастя?

І як сумно дивився я вниз на місцину, де ми, гуляючи в спеку, відпочивали з Лоттою під вербою; я ледве впізнав її: все теж було затоплене, Вільгельме! І луки, і вся місцевість біля мисливського будинку! Цей потік зруйнував, мабуть, і нашу альтанку, подумав я. І ясний промінь минувшини блиснув у моїй душі, наче в'язневі мрія про отари, луки, пошану! Я все стояв... Я не докоряю собі, у мене вистачить мужності вмерти... Я міг би... А тепер ось сиджу тут, немов стара жебрачка, яка збирає попідтинню ломаччя і випрохує під вікнами шматок хліба, щоб хоч на мить продовжити й полегшити своє безрадісне існування.

14 грудня.

Що воно таке, друже мій? Я починаю боятися самого себе. Хіба ж моє кохання до неї не братерське, найсвятіше, найчистіше кохання? Хіба ж я коли плекав у душі своїй злочинні бажання? Хоч заприсягтися не можу... Ці сновиддя!.. О, яку ж рацію мали люди, коли приписували такі суперечності впливам ворожих сил! А сьогоднішня ніч! Страшно сказати!

Я держав її в обіймах, міцно притискав до своїх грудей і вкривав незчисленними поцілунками її уста, що шепотіли слова кохання. Зір мій потопав у її затуманеному погляді. Боже мій! Чи ж вартий я кари лише за те, що й тепер іще відчуваю блаженство, коли згадаю ту палку втіху і знову її переживаю усім своїм єством? Лотто! Лотто! Тепер мені вже край! Думки мої плутаються, вже тиждень я ходжу мов очманілий, очі мої повні сліз. Мені скрізь погано і скрізь добре. Я нічого не бажаю, нічого не вимагаю. Краще було б мені зникнути.

Намір покинути світ дедалі міцнішав у Вертеровій душі, бо й обставини сприяли тому. Відколи він повернувся до Лотти, це стало його єдиним виходом, єдиною надією. Проте він сказав собі, що це не буде якийсь необміркований, поквапний крок. Він зважиться на нього з твердим переконанням і спокійною рішучістю.

Його сумніви, його боротьбу з самим собою найкраще видно з записочки без дати, яку знайдено між його паперами і яка була, мабуть, початком листа до Вільгельма:

"Її присутність, її доля, її співчуття до мене викликають ще останні сльози з мого зотлілого серця. Підняти завісу, ступити за поріг — і по всьому! То чого ж зволікати, вагатись? Тому хіба, що невідомо, як там за нею? Що ніхто звідти не вертається? А може, через властивість нашого духу передчувати хаос і темряву там, де нам усе невідоме?"

Потроху він усе більше й більше звикався й ріднився з цією сумною думкою і твердо й непохитно став у своєму намірі, про що свідчить наступний двозначний лист, якого він написав до свого приятеля.

20 грудня.

Дякую тобі, Вільгельме, що твоє добре серце зрозуміло мої слова. Так, твоя правда: краще б мені виїхати звідси геть. Твоя пропозиція вернутися до вас мені не зовсім до вподоби. Хотілося б дорогою хоч до

декого заглянути, тим паче що ми сподіваємось невдовзі на тривалі морози й добрі дороги. Мені також дуже приємно, що ти збираєшся приїхати по мене. Зажди лише тижнів зо два і чекай від мене ще одного листа з моїми подальшими планами. Не можна нічого зривати, поки не достигне. А за два тижні може багато чого змінитися. Моїй матері скажи, хай молиться за свого сина і хай пробачить мені за всі ті прикрості, які я їй вчинив. Така вже моя доля — завдавати жалю всім тим, кого я повинен був би звеселяти. Прощавай, мій найдорожчий. Хай благословить тебе господь! Прощавай!

А що тим часом діялося в Лоттиному серці, які в неї були почуття до чоловіка, до свого нещасного друга, це ми навряд чи й спроможні висловити, проте, знаючи її вдачу, можемо хоч трохи збагнути, а щира жіноча душа, заглянувши в її серце, могла б зрозуміти й пожаліти її.

Напевне лише відомо — вона твердо вирішила зробити все, щоб Вертер виїхав, і коли ще зволікала, то тільки тому, що щиро жаліла його, бо знала, яка це буде для нього тяжка, ба навіть неможлива жертва. Однак обставини примушували її до рішучих дій. Її чоловік, правда, не казав нічого, так само як і вона, про це становище, але тим більше хотілося їй показати на ділі, що вона в цій справі однакової з ним думки.

Того самого дня, коли Вертер написав до свого друга щойно наведеного листа, в неділю перед різдвом, він прийшов увечері до Лотти і застав її саму. Вона поралася біля іграшок, які приготувала в подарунок молодшим братам та сестрам. Він заговорив про те, як зрадіє малеча, і згадав, як він у дитинстві сам аж нетямився від захвату, коли несподівано відчинялися двері і з'являлась ялинка, прикрашена восковими свічками, цукерками, яблуками.

— Ви також,— мовила Лотта, приховуючи своє збентеження під лагідною усмішкою,— ви також отримаєте подаруночок, якщо будете гречно поводитись: свічечку з ялинки та ще дещо.

— А що означає гречно поводитись, люба Лотто?

— У четвер буде святвечір,— мовила вона,— приїдуть діти, батько, і кожне матиме своє. Тоді приходьте й ви, але не раніше...— Вертер був спантеличений.— Прошу вас,— провадила вона,— послухайтесь мене, заради мого спокою, так далі не може тривати.

Він відвів від неї очі й почав ходити по кімнаті, бурмочучи нишком: "Так далі не може тривати". Лотта, почуваючи, як жахливо вразили його ці слова, намагалась різними запитаннями відвернути його від цієї думки, але надаремно.

— Ні, Лотто,— скрикнув він,— я вас більше не побачу!

— А чому? — заперечила вона.— Вертере, ви повинні, ви мусите з нами бачитись, тільки будьте розважні. О, чого ви народилися таким запальним, чого беретеся за кожну справу так пристрасно, так палко? Прошу вас,— вела вона далі, взявши його за руку,— будьте розважливіші. Ваш розум, ваші знання, ваші таланти дають вам стільки різноманітних насолод. Будьте мужні. Подолайте свою сумну прихильність до особи, яка тільки й може пожаліти вас!

Він лише зціпив зуби і похмуро глянув на неї. А вона, все ще тримаючи його за руку, вела далі:

— Заспокойтеся лиш на хвилинку, Вертере. Хіба ви не почуваєте, що дурите самого себе й свідомо себе занапащаєте? Навіщо здалася вам я, саме я, Вертере, власність іншого? Ох, боюся, боюся, що тільки неможливість володіти мною робить мене такою привабливою для вас.

Він вирвав свою руку і, втупивши в неї обурений погляд, скрикнув:

— Мудро вигадано, дуже мудро! Це, мабуть, Альбертова наука? Хитро, дуже хитро!

— Це сказав би кожний,— промовила вона.— Хіба ж у цілому світі не знайдеться дівчини, що припала б вам до душі? Спробуйте пошукати таку, і, присягаюсь вам, ви її знайдете. Бо я вже давно боюся того обмеженого кола, в якому ви замкнулися останнім часом, як вигнанець. Наважтеся! Мандрівка вас розважить. Пошукайте, знайдіть предмет, гідний вашого кохання, а тоді вертайтеся назад, і ми будемо разом втішатися щирою дружбою.

— Це можна було б надрукувати,— сказав він з холодною посмішкою, — і рекомендувати всім гувернерам. Люба Лотто, підождіть ще трошки, і все буде гаразд.

— Тільки ж пам'ятайте, Вертере, приходьте не раніше, як на святвечір!

Він хотів відповісти, але до кімнати саме ввійшов Альберт. Вони холодно привіталися й почали збентежено ходити по кімнаті. Вертер завів якусь незначну розмову, але скоро вона обірвалась. Так само невдало почав і Альберт. Тоді він запитав дружину, чи виконала вона його доручення, і коли почув, що ні, то сказав їй кілька слів, які видалися Вертерові холодними, ба навіть жорстокими. Він хотів піти, але вагався і прогаявся аж до восьмої, а його прикрість і невдоволення все збільшувались; коли нарешті накрили на стіл, він узявся за тростинку й капелюха. Альберт запросив його до вечері, але він, вбачаючи в цьому лише пусту люб'язність, холодно подякував і пішов.

Вернувшись додому, він узяв у служника свічку, якою той хотів присвітити йому, і, ввійшовши до своєї кімнати, почав голосно ридати, схвильовано говорив сам до себе, кидався по хаті і, нарешті, впав, не роздягаючись, на ліжко. Так його й застав служник, що близько одинадцятої наважився увійти й запитати, чи не треба роззути пана. Він погодився на це, але наказав служникові, щоб уранці не заходив до кімнати, поки його не покличуть.

У понеділок вранці двадцять першого грудня він написав до Лотти наведеного нижче листа, який після його смерті був знайдений запечатаним на його письмовому столі і вручений їй. Лист, як з усього видно, писався уривками, тому і я подаю його частками, зберігаючи той самий порядок.

"Я твердо вирішив, Лотто, що повинен умерти, і пишу це спокійно, без усякої романтичної екзальтації, вранці того дня, коли востаннє з тобою побачусь. Моя дорога, коли ти читатимеш ці рядки, холодна могила вже вкриє тлінні останки бентежного бідолахи, що в останні хвилини свого життя не знайшов більшої втіхи, як розмовляти з тобою. Я перебув жахливу і — ох! — щасливу ніч. Вона-бо зміцнила і визначила мій намір: вмерти! Коли я вчора вирвався від тебе в жахливому збуренні почуттів, коли все змішалося в моєму серці й моторошним холодом повіяло на мене від мого безнадійного, безрадісного існування біля тебе,— я ледве дістався до своєї кімнати, упав нетямлячись на коліна, і ти, о господи, дарував мені останню усолоду в гірких, сльозах! Тисячі намірів, тисячі надій вирували в моїй душі, поки нарешті твердо й цілковито став я на одній думці: вмерти! Я ліг спати, і сьогодні вранці, коли прокинувся, ця думка так само твердо й непохитно стоїть у моїй душі: вмерти! Це не розпач, це впевненість у тому, що я відстраждав і приношу себе в жертву за тебе. Так, Лотто, навіщо таїти? Один із нас трьох мусить піти з дороги, і тим третім буду я. О моя кохана! В моєму шаленому серці не раз виникала думка вбити твого чоловіка!.. Тебе!.. Себе!.. То хай так і буде! Коли ти зійдеш чудового літнього вечора на гору, тоді згадай мене, згадай, що й я часто підіймався туди долиною, а тоді глянь додолу на цвинтар, на мою могилу, де вітер у промінні призахідного сонця колише високу траву... Я був спокійний, коли почав писати, а тепер усе так яскраво постало переді мною, що я плачу мов дитина..."

Близько десятої Вертер покликав служника і, одягаючись, сказав йому, що за кілька днів має виїхати, а тому треба почистити одяг і приготувати все в дорогу. Він також наказав зібрати всі рахунки, повідносити позичені книжки, а біднякам, яким він звик давати щодня якусь дрібничку, видати належне їм за два місяці наперед.

Потім звелів принести обід до себе в кімнату, а пообідавши, поїхав до управителя, але не застав його вдома. Він став задумано ходити по саду, ніби наостанку хотів ще раз узяти на плечі увесь тягар сумних спогадів.

Діти скоро порушили його спокій, вони бігали за ним, стрибали на нього, розповідали один поперед одного, що як мине завтра, та післязавтра, та ще після-післязавтра, то вони підуть до Лотти справляти святвечір і отримають подарунки, та всіляко вихваляли чудеса, які їм малювала їхня невибаглива уява.

— Завтра! — вигукнув він.— І післязавтра, і після-післязавтра! — І, ніжно їх поцілувавши, намірився піти від них, коли найменший захотів сказати йому щось на вухо: старші, не втерпів він, понаписували прекрасні вітання до Нового року — отакі-о великі! — по одному для татка, Альберта і Лотти, а одне також і для пана Вертера. Вони мають передати їх уранці на Новий рік. Це його доконало. Він дав кожному по монеті, сів на коня, сказав кланятися таткові й з сльозами на очах поїхав геть.

Близько п'ятої він вернувся додому, наказав служниці запалити грубку і підтримувати вогонь до ночі. Служникові він звелів покласти на спід книжки й білизну, одежу зашити, а тоді, мабуть, і написав наступний уривок свого останнього листа до Лотти.

"Ти не чекаєш на мене і думаєш, що я послухаюсь і побачуся з тобою тільки на святвечір. О Лотто! Сьогодні або ніколи більше! На святвечір ти триматимеш у тремтячих руках цього листа і обливатимеш його своїми дорогими сльозами. Я повинен, так треба! О, як же добре, що я відважився!"

Тим часом з Лоттою діялося щось дивне. Після останньої розмови з Вертером вона відчула, як важко буде їй розлучитися з ним, як він страждатиме, коли змушений буде від неї поїхати.

Вона при Альбертові сказала побіжно, що Вертер не прийде аж до святвечора, тому Альберт поїхав у справах до одного сусіднього чиновника і збирався в нього заночувати.

Отож вона сиділа сама, нікого з братів та сестер не було дома, і її обсіли різні думи про своє становище. Вона довіку зв'язана зі своїм чоловіком, чию любов і вірність знає, кому щиро віддана, чия статечність і надійність ніби створені для того, щоб чесна жінка могла збудувати на них щастя свого життя. Вона відчувала, чим він буде назавжди для неї та для її дітей. Але ж і Вертер став їй такий дорогий з першої хвилини їхнього знайомства, так яскраво помітна була спорідненість їхніх душ, довга дружба з ним і багато з пережитого разом залишили в її серці незабутні враження. Вона звикла звіряти йому всі свої думки й почуття, і коли б він поїхав, то вона б неминуче відчула в собі жахливу порожнечу, яку вже нічим було б заповнити. О, яке щастя було б для неї, якби він в цю мить став її братом! Або щоб одружився з однією з її подруг, тоді можна було б сподіватися, що знову налагодяться його добрі взаємини з Альбертом!

Вона перебрала в думці всіх своїх подруг, і кожній можна було щось закинути, жодної не було йому до пари.

Міркуючи так над усім цим, вона вперше глибоко відчула, хоч і не усвідомлюючи виразно, що найщиріше, найпотаємніше її бажання було — втримати його для себе, але водночас і добре розуміла, що вона не може і не сміє його втримувати. Її чисту, прекрасну душу, яка не знала ще таких тривог, тепер охопив тяжкий сум, бо шлях до щастя закритий. Її серце було пригнічене, і темна хмара лягла перед очима,

Було вже пів на сьому, коли вона почула кроки на сходах і відразу впізнала Вертерову ходу і голос, що питав про неї. Як забилося її серце, чи не вперше при його приході! Лотта воліла б відмовити йому, та, коли Вертер увійшов, вона лише якось пристрасно й збентежено скрикнула:

— Ви не дотримали слова!

— Я нічого не обіцяв,— була відповідь.

— То хоч принаймні повинні були послухатись мене,— сказала вона,— я просила вас заради нашого спокою.

Вона сама вже не знала, що казала і що робила, посилаючи за подругами, щоб не бути наодинці з Вертером. Він вийняв кілька принесених книжок, запитав про щось, а вона то бажала, щоб якнайшвидше прийшли подруги, то щоб вони не приходили. Служниця вернулася і сказала, що обидві не можуть прийти. Вона хотіла була наказати дівчині, щоб сіла в сусідній кімнаті з шитвом, потім передумала. Вертер ходив по кімнаті, вона сіла за фортепіано й заграла менует, але все виходило невлад. Нарешті вона опанувала себе і спокійно сіла біля Вертера, що сидів на своєму звичайному місці на канапі.

— Чи не могли б ви чогось почитати? — запитала вона, але він не мав нічого.— Там у моєму столику, в шухляді,— сказала вона,— лежить ваш переклад кількох Оссіанових пісень, я їх ще не читала, бо все сподівалася почути ваше читання, але такої нагоди досі не траплялося.

Він усміхнувся, дістав пісні, але, взявши їх у руки й зазирнувши в них, аж затремтів від жаху, і сльози набігли йому на очі. А тоді сів і почав читати:

"Зоре моя вечірня, як чарівно ти сяєш на заході, твоє променисте лице виглядає з-за хмар, і велично пливеш ти до своїх узгір'їв. Чого шукаєш ти у степу? Буйні вітри вляглися, здалеку чути журкіт потоків, шумливі хвилі б'ються об скелі, над полем дзвенить дзижчання комах. Що ти там бачиш, прекрасне світило? Але, усміхнувшись, линеш ти далі, пірнаєш радісно в хвилі, що тебе обіймають і полощуть твої любі коси. Прощавай, спокійне проміння! Хай з'явиться чудесне світло душі Оссіана!

І ось з'явилося воно у всій своїй силі. Я бачу друзів померлих. Вони всі зібрались на Лорі, як і в давні, минулі часи. Як смерч, іде Фінгал зі своїми героями. А за ними й славетні барди-співці. Ось сивий Уллін! Ставний Ріно! Альпін, милий співець! І ти, лагідно-скорбна Мінона! Як ви змінилися, друзі мої, з тих далеких часів, коли ми справляли учти на Сельмі і змагались у співах, що лунали, мов пориви весняного вітру, який колише на узгір'ї шелестку траву.

Тут вийшла Мінона у пишній красі, спустивши повні сліз очі додолу. Важко розвіялись коси її від буйного вітру гірського. Сумно стало в душах героїв, коли залунав її любий голос, бо не раз довелося їм бачити могилу Сальгара і темну оселю білої Кольми, солодкоспівної Кольми, що зосталась самотня на взгір'ї. Сальгар обіцявся прийти. Але навкруги насувалася ніч. Слухайте ж, як Кольма співала, коли самітна сиділа на взгір'ї.

Кольма

Вже ніч... А я, забута всіма, самотня сиджу тут на бурянім взгір'ї. Вітер свище в ущелинах. Реве над скелею потік, і жодного притулку від дощу нема мені, покинутій всіма на взгір'ї у негоду.

О місяцю ясний, виглянь з-за хмари, ви, зорі, засяйте вночі! Заведи мене, променю світлий, до місця, де мій коханий спочиває по важкому труді на ловах. Поряд із ним лежить спущений лук, круг нього задихані пси, я ж сама на скелі сиджу, над зарослим вербами потоком. Реве потік, і свище буря, і не чутно мені голосу коханого.

Чому загаявсь мій Сальгар? Чи забув своє слово? Ось скеля, дерево, шумливий потік, де ми зустрінутись мали. Ти обіцявся тут бути, як смеркне. Ах, де ж заблудивсь мій Сальгар? З тобою я хочу втекти, покинути гордого батька і брата!

Вже давно ворогують наші родини, але не вороги ми собі, Сальгаре! О вітре, затихни на мить! І ти, потічку, на хвилину замовкни. Хай мій голос пролунає в долині, щоб мандрівник міг його почути. Сальгаре, я тут, я кличу тебе, ось тут це дерево й скеля! Сальгаре! Коханий! Я тут, чого ж ти забарився прийти?

Ось і місяць засяяв, у долині заблиснув потік, скелі сіріють на узбіччях гори, але я не бачу його на вершині, пси не біжать попереду, не звістують його приходу. І я мушу сидіти сама!

Але хто ж це там лежить унизу, на степу? Мій коханий? Мій брат? Кажіть, мої друзі! Та одвіту нема... Страх пойняв мою душу!.. Ах, вони мертві! Мечі їхні в крові від борні. О мій брате, мій брате! Нащо ти вбив мойого Сальгара? О Сальгаре, навіщо ти вбив мого брата? Вас же обох так я любила! Один на герці прекрасніший був з-поміж тисяч! А другий грізний в бою. Чому ж мовчите? Почуйте мій голос, мої кохані! Та лихо! Вони заніміли навіки. Холодні, як лід, їхні груди.

О духи мертвих! Озовіться ж із цих кам'яних скель, з буревійних високих вершин! Озовіться! Я не злякаюсь! Куди ж ви пішли на спочинок? В яких могилах серед бескеття гірського мені вас шукати? Не чутно одвіту ні в гомоні вітру, ні в бурханні бурі.

Сиджу я з горем своїм, і плачу, і до ранку чекаю в сльозах. Копайте могилу, друзі померлих, та не засипайте, поки не ляжу і я. Бо життя моє тане, як сон, то хіба ж я можу лишатись з живими? Тут хочу мати оселю, коло друзів моїх, близько потоку під грімкодзвонними скелями. Коли ніч укриє підгір'я і вітер полине над степом, я буду з вітром тужити, оплакувать смерть моїх друзів. Мисливець, що на звіра чигає, почує мої голосіння і злякано, але радо їх слухати буде. Так солодко співатиму я по друзях своїх. Бо дуже обох їх любила!

Так ти співала, Міноно, Торманова донько, соромлива і ніжна. Ми проливали над Кольмою сльози, і душі нам оповила жура.

Тоді виступив з арфою Уллін і заспівав нам Альпінову пісню. Лагідний був голос Альпінів, а в Ріно — душа як вогненний промінь, але вже спочивають вони в темній могилі, і голоси їхні в Сельмі вже відлунали. Одного разу вернувся Уллін з полювання, ще як герої були при житті. Він почув, як змагались вони у співах на взгір'ї. Їхня пісня була ніжна, але сумна. Вони плакали за полеглим Мораром, першим з героїв. Його душа подібна була до Фінгалової, а меч до меча Оскарового. Але він поліг. Батько його тяжко журився, а сестра плакала ревно. Повні сліз очі були у Мінони, сестри могутнього Морара! Вона аж сахнулась, почувши Уллінову пісню, і закрилась, як місяць на спаді ховає у хмари своє прекрасне обличчя, коли передчуває грозу. Ми з Улліном вдарили по струнах арфи і заспівали пісню жалоби.

Ріно

Стихла гроза, дощ перестав, і розходяться хмари. Сонце крадькома осяває з високості узгір'я. Мчать побурілі струмки по долині. Солодке твоє журкотіння, струмочку, та ще солодший голос я чую: це голос Альпіна, він тужить за вмерлим. Похилилась йому від літ голова, почервоніли заплакані очі. Альпіне! Чудовий співаче! Чого ж ти сидиш самітний на мовчазній могилі? Чого ти голосиш, як вітер у лісі, як хвиля далекого моря?

Альпін

Мої сльози, Ріно, за померлим, я кличу пожильців холодних могил. Який ти стрункий на узгір'ї, який прекрасний поміж синами степу. Але й ти поляжеш, як Морар, і на твоїй могилі сидітиме жалібниця. Узгір'я забудуть тебе, і твій спущений лук буде лежати в печері.

Ти швидкий був, Мораре, як олень на горах, і страшний, мов грім уночі. Твій гнів був наче вихор, а меч у бою, як блискавиця над степом. Твій голос гримів, як потік лісовий після зливи, як гуркіт грому на далеких узгір'ях. Багато полягло від твоєї руки, полум'я гніву твого їх

пожерло. А коли ти після бою вертався додому, чоло твоє було мирне й привітне! Твоє обличчя було, як сонце після бурі, як місяць тихої ночі, груди спокійні, як озеро, коли стихне бурхання вітру.

Тісна тепер оселя твоя, темні покої твої. Три кроки моїх — ось міра твоєї могили, герою, що колись був такий величний! Чотири замшілих камені — от і вся пам'ять по тобі. Безлисте дерево та висока трава, що з вітром шепоче, покажуть мисливцям могилу могутнього Морара. Мати тебе не оплаче, ти її не маєш, нема й дівчини, щоб сльози лила над коханим. Мертва та, що тебе породила, загинула донька Моргланова.

Хто це там з костуром йде? Хто він, сивий як голуб, в нього очі червоні від сліз? Це ж твій батько, Мораре, батько, що в нього тільки ти, одинак, в якого нема більше, крім тебе, синів. Він чув про твою мужність в бою, він чув, як ти до ноги знищив своїх ворогів, він чув про Морарову славу. А про рану твою не чув він нічого? Плач, батьку Морара, плач! Але син твій вже тебе не почує. Глибокий-бо сон померлих, спить він на подушці низькій із персті земної. Не почує ніколи він голосу твого і на твій поклик не прокинеться більше. О, коли ж настане світанок в могилах, щоб сказати поснулим: "Прокиньтесь!"

Прощавай, найшляхетніший із людей, звитяжцю на полі бою. Ніколи тебе не побачать більше на ньому. Ніколи вже в темному лісі не блисне твій меч. Не залишив ти сина, але ім'я твоє збережеться в піснях. Майбутні часи почують про тебе, почують, як Морар поліг у бою.

Ревні були голосіння героїв, та найгучніші Армінові зойки. Він згадав про смерть свого сина, що поліг у розквіті літ. Біля героя сидів Кармор, володар дзвінкого Галмала.

"Чого так гірко зітхає Армін? — він запитав.— Хіба допоможуть тут сльози? Чому не лунають тут співи, щоб звеселити й потішити душу? Вони наче легкий туман, що здіймається з озера і стелиться на оболонях, напуваючи вологою пишні квіти, але сонце, знову зійшовши, сил набере, і

зникне туман. Чого ж так пойнявся журою ти, Арміне, володарю Горми, що оточена морем?"

"Ах! Я плачу тому, що велика причина горя мойого. Карморе, ти не втратив сина, не втратив і доньки в розповні краси. Твій Кольгар хоробрий живе, а також і Анніра, найкраща з дівчат. Цвітуть, о Карморе, квіти дому твого, Армін же останній у роді. Сумна твоя постіль, Дауро, важкий твій сон у могилі. Коли ж ти прокинешся й знов залунає твій спів, твій голос солодкий? Повійте, вітри осінні, повійте! Бурхайте в темнім степу! Бушуйте, лісові потоки, вийте, бурі, в верховітті дубів! І ти, о місяцю, пливи у порваних хмарах, покажи своє бліде, мінливе обличчя! Нагадай мені ту страхітливу ніч, як загинули діти мої, як поліг могутній Аріндаль і померла кохана Даура!

Дауро, доню моя! Ти прекрасна була! Прекрасна, як зірка над Фурським узгір'ям, біла, як перший сніг, ніжна, як легіт весінній! Аріндалю! Твій лук був тугий, і спис, як блискавка, досягав мети на полі, твій погляд, як імла над морем, твій щит, як буревійна вогненна хмара в грозу!

Армар, славетний в боях, прийшов освідчитись Даурі в коханні. Вона недовго вагалась, і друзі провіщали їм щастя.

Ерат, Одгалів син, затаїв злобу на нього, бо його брат поліг, вбитий рукою Армара. І ось він прийшов, човнярем одягнувшись. Гарний був його човен на хвилях, а в самого кучері сиві, суворе обличчя спокійне.

"Найкрасніша з дівчат,— сказав він,— люба дочко Армінова, там біля скелі, недалеко від моря, де блищать на деревах червоні плоди, там чекає Армар на Дауру. Я прийшов, щоб кохану його перевезти по бурхливому морю". Вона рушила з ним і почала кликати Армара. Відповіла ж їй лише в скелях луна і більше нічого.

"Армаре, коханий, коханий, нащо ти мене так лякаєш? Слухай, сину Арнатів, слухай! Це Даура кличе тебе!"

А зрадник Ерат, сміючись, утік на суходіл. Вона голосніш закричала, кликала батька і брата:

"Аріндалю! Арміне! Невже не прийде ніхто врятувати свою Дауру?"

Голос її пролунав над морем. Аріндаль, мій син, збіг додолу з узгір'я, грізний, з ловецькою здобиччю, стріли бряжчали в сайгадаку при боці, лук ніс він у руках, п'ять чорно-сірих собак скакали круг нього. Він побачив зухвалого Ерата на березі, схопив його й прив'язав до дуба, міцно його обмотавши, і далеко чутно було в повітрі стогін прив'язаного.

Аріндаль поплив у своєму човні по розбурханих хвилях, щоб врятувати Дауру. Тут саме з'явився розгніваний Армар, пустив з сивим пір'ям стрілу. Засвистіла стріла і влучила в серце твоє, Аріндалю, мій сину! Замість Ерата, підлого зрадника, загинув ти. Човен прибило до скелі. Ти упав там і вмер. Тяжке було твоє горе, Дауро, коли братова кров пролилась до твоїх ніг!

Хвилі розбили човен. Армар кинувся в море рятувати свою Дауру або вмерти. Та вітер гірський розбурхав хвилі, що накрили його, і він назавжди зник під водою.

А я стояв на скелі, оточеній морем, і слухав жалібні зойки моєї дочки. Голосно й довго вона кричала, але батько не міг врятувати її. Цілу ніч стояв я на березі і бачив її при блідім місячнім світлі, цілу ніч я чув її лемент, вітер свистів, і дощ гостро періщив об скелі. Над ранок голос її став затихати. Вона вмерла і стихла, як вітер вечірній в траві на скелі. Обтяжена горем, померла вона і залишила Арміна самотнім. З сином щезла міць моя в битвах, з дочкою зникла гордість моя між дівчат.

Коли бурі гірські набігають, коли вітер північний здіймає високі хвилі, я сиджу на шумливому березі і дивлюсь на жахливу скелю. Часто, як місяць заходить, бачу я тіні моїх бідолашних дітей, як вони сумно присмерком вкупі блукають..."

Сльози градом полилися з Лоттиних очей, даючи полегкість її наболілому серцю, і Вертер перестав читати. Він відкинув рукопис, схопив її руку і заплакав найгіркішими сльозами. Лотта сперлась на другу руку і затулила очі хусточкою. Обоє були глибоко зворушені. Вони відчували своє власне горе в долі шляхетних героїв, відчували його разом, і їхні сльози змішалися. Губи й очі Вертерові пекли Лотті руку. Її охопив жах, вона хотіла вийти, та біль і жаль до нього важким каменем лягли їй на серце і скували її всю. Вона передихнула і, ридаючи, попросила його ангельським голосом читати далі. Вертер тремтів, серце йому аж розривалось. Він узяв зошита і, мало не задихаючись, став читати:

"Нащо ти будиш мене, вітре весінній? Ти лащишся й говориш: "Я зрошую небесною росою". Але близько вже час мого змарніння. Близько вже бурі, що обірвуть моє листя. Прийде завтра мандрівець, прийде той, хто бачив мене у пишній красі, він скрізь мене шукатиме поглядом, та не знайде мене..."

Вся міць оцих слів звалилась на бідолашного Вертера. Він упав перед Лоттою на коліна, схопив її руку, притулив до своїх очей, до лоба, і в її душі ніби промайнуло передчуття його жахливого наміру. В голові в неї запаморочилось, вона стиснула його руки, притиснула до своїх грудей, з жалісливим зворушенням схилилась до нього, і їхні палаючі щоки злилися. Все зникло для них. Він стиснув її в обіймах і вкрив несамовитими поцілунками її тремтячі уста, що намагалися щось промовити.

— Вертере! — скрикнула вона приглушеним голосом, відвертаючись від нього і кволою рукою намагаючись відштовхнути його.— Вертере! — скрикнула вона тоном шляхетної рішучості. Він у нестямі випустив її зі

своїх обіймів і мов несамовитий упав ниць перед нею. Вона схопилася і в болісному збентеженні, тремтячи від любові й гніву, сказала: — Це востаннє, Вертере, ви більше не побачите мене! — І, кинувши на бідолашного погляд, повний кохання, вибігла в сусідню кімнату й замкнула за собою двері.

Вертер простяг за нею руки, не сміючи її затримати. Він з півгодини лежав на підлозі, поклавши голову на канапу, поки не опам'ятався, почувши якийсь шурхіт. То служниця прийшла накривати стіл. Він став ходити по кімнаті, а коли знов залишився сам, підійшов до дверей кабінету і тихенько покликав:

— Лотто! Лотто! Лише одне, однісіньке словечко! На прощання! — Вона мовчала. Він чекав, мовчав і знову чекав. А тоді крикнув: — Прощай, Лотто! Навіки прощай! — і кинувся геть.

Він пішов до міської брами. Сторожа, яка вже звикла до нього, мовчки пропустила його. Падав дощ зі снігом, а він лише близько дванадцятої знову постукав у браму. Коли нарешті він повернувся додому, служник помітив, що Вертер загубив капелюха, але не наважився сказати йому про це, роздягаючи його. Вся одежа на ньому змокла до нитки. Капелюха потім знайшли на скелі, що стреміла на узбіччі гори над долиною; просто неймовірно, як йому пощастило темної дощової ночі видряпатися туди, не зірвавшись.

Він ліг у ліжко і довго спав. А коли другого дня вранці служник на його поклик приніс йому каву, то застав його за письмовим столом. Ось що дописав він до листа Лотті:

"Отже, востаннє, востаннє я розплющую очі. Ах, вони вже більше не побачать сонця: похмурий туман затулив його. Сумуй же, природо! Твій син, твій друг, твій улюбленець наближається до свого кінця. Лотто, хіба що з якимось сонним маренням можна зрівняти те почуття, коли кажеш собі: це твій останній ранок! Останній! Лотто, я не розумію слова

"останній". Бути сьогодні у розквіті сил, а завтра лежати закляклим і нерухомим. Померти! Що це означає? Адже ж ми вигадуємо, коли говоримо про смерть. Я бачив, як помирають люди. Але людина така обмежена за своєю природою, що вона неспроможна збагнути початку й кінця свого існування. Зараз я ще свій, твій! Твій, кохана! А за мить... розлучений, одірваний... Чи ж навіки? Ні, Лотто, ні... Як я можу зникнути? Як можеш ти зникнути? Адже ж ми існуємо... Зникнути!.. Що це означає? Знову лише слово! Порожній звук, якого моя душа не може збагнути. Мертвий, Лотто, задубілий, у холодній могилі, тісній, темній! Я мав товаришку, яка була для мене все за моїх несмілих юнацьких років. Вона померла, а я проводив її дорогі останки і стояв біля могили, коли спускали труну і з шурхотом висмикували з-під неї мотузки, а потім перша лопата землі глухо застугоніла по жахливому вікові труни, а там чимраз глухіше й глухіше, аж поки не, засипали її всю. Я впав на землю біля могили, наляканий, схвильований, приголомшений, вражений до глибини душі, і не знав, що сталося... що зі мною станеться. Смерть!.. Могила!.. Не збагну цього слова!

О, пробач мені, пробач! Вчора! Ох, чому це була не остання мить мого життя! О ангеле мій! Вперше, вперше без усякого сумніву все моє єство, мов огонь, пройняло блаженне почуття: вона кохає мене! Вона кохає мене! На моїх устах ще палає священний вогонь, що струмував від твоїх уст, і незнаним блаженством зігріває моє серце. Пробач мені, пробач!

Ах, я знав, що ти мене кохаєш, знав з твого першого щирого погляду, знав з першого потиску руки, і проте, коли я покидав тебе і бачив, що з тобою залишається Альберт, мене знов охоплював жахливий розпач.

Чи пригадуєш, як ти прислала мені квіти, коли ми були в тому проклятому товаристві, де ти не могла мені навіть руки подати і слова сказати? О, я половину ночі простояв перед ними на колінах, вони ж бо знаменували собою твою любов. Та, на жаль, ті враження минулися й згасли, як у душі віруючого поволі згасає почуття ласки божої, що дарована йому щедро в священних і ясних знаменнях.

Все це минає, але й сама вічність не остудить того живлющого полум'я, яке я вчора відчував на твоїх устах і ще й досі відчуваю у собі! Вона кохає мене! Ці руки обіймали її, ці губи тремтіли на її губах. Вона моя! Ти моя! Так, Лотто, ти моя навіки.

Що з того, що Альберт твій чоловік? Чоловік! Це ж тільки на цьому світі, отже, тільки й на цьому світі гріх, що я тебе кохаю, що я прагну вирвати тебе з його обіймів і притиснути до себе. Гріх? Гаразд, я й спокутую цей гріх. Я зазнав усе небесне блаженство цього гріха, увібрав з ним у себе життєву силу і міць. І ти з цієї хвилини моя, моя, о Лотто! Я йду перший! Йду до мого отця, до твого отця. Я виллю йому всі мої жалі, і він потішить мене, поки не прийдеш ти, і я полину тобі назустріч, візьму тебе в обійми і навіки залишусь з тобою перед лицем предвічного.

Це не марення, не мрія. На краю могили все для мене стає ясніше. Ми не зникнемо! Ми побачимося знову! Побачимо твою матір! Я знайду її, впізнаю і відкрию перед нею своє серце — перед твоєю матір'ю, твоїм двійником".

Близько одинадцятої Вертер запитав свого служника, чи вернувся Альберт. Служник сказав, що вернувся, він сам бачив, як проводили його коня. Тоді Вертер дав йому записочку такого змісту:

"Чи не позичили б ви мені своїх пістолів для подорожі, в яку я незабаром вирушаю? Всього вам найкращого в житті!"

Любій Лотті погано спалося цієї ночі. Те, чого вона боялася, сталось, і то в такий спосіб, якого вона не могла ні передчувати, ні передбачити. Її кров, що досі текла так мирно й спокійно, збурилась до краю, тисячі суперечних почуттів шматували її чисте серце. Чи це був вогонь Вертерових обіймів, який вона відчувала в своїх грудях? Чи обурення на його зухвальство? Чи, може, вона гнівалася, порівнюючи свій теперішній стан із минулими днями щирої, простодушної невинності й безтурботної певності в собі? І як вона має тепер зустріти свого чоловіка? Чи

розповісти йому про цей випадок, у якому їй не було чого приховувати і все ж так важко признатися? Вони надто довго мовчали про це, і тепер їй першій доведеться порушити мовчанку, щоб у таку неслушну годину вразити чоловіка своїми несподіваними признаннями. Сама звістка про цей візит буде для нього неприємна, а тут ще ця несподівана пригода! Чи може вона бути певна, що її чоловік зрозуміє це як слід і сприйме без найменшого упередження? Чи може вона бажати, щоб він заглянув їй у душу? І проте, чи могла вона хитрувати з чоловіком, перед яким душа її завжди була відкрита й чиста, як кришталь? І від якого вона не приховувала й не вміла приховувати своїх почуттів? Усе це її дуже турбувало й бентежило, і думка її раз у раз поверталася до Вертера — він був втрачений для неї, а вона не могла його залишити, та, на жаль, мусила покинути напризволяще, хоч, втративши її, він втрачав усе.

Лотта сама не усвідомлювала, як важко лягла на неї ця подія і якою стіною стала вона між нею і чоловіком. Такі розумні, такі милі люди через якісь таємні непорозуміння замкнулися раптом у собі, кожне вважало, що правда тільки на його боці, і врешті обставини так заплуталися й ускладнилися, що коли настала вирішальна хвилина, від якої все залежало, то вузла вже не можна було розв'язати. Якби їх знову зблизила щаслива довірливість і згода, якби любов і поблажливість знову ожили між ними й розкрили їхні серця, то, можливо, наш друг і був би врятований.

До цього долучилася ще одна дивна обставина. Вертер, як ми знаємо з його листів, ніколи не приховував, що хоче покинути цей світ. Альберт частенько сперечався з ним, та й з Лоттою в нього заходила про це мова. Він почував огиду до таких дій і дуже часто з якимось роздратованням, невластивим його натурі, давав зрозуміти, що має поважні підстави сумніватися в серйозності такого наміру. Він дозволяв собі навіть деякі жарти з цього приводу, і свою недовіру передав і Лотті. З одного боку, це її трохи заспокоювало, коли вона уявляла собі ту сумну картину, але з другого — заважало їй поділитися з чоловіком тими тривогами, що мучили її тієї хвилини.

Коли Альберт вернувся, Лотта збентежено вийшла йому назустріч. Він був невеселий. Йому не пощастило в справах, бо сусідній чиновник виявився чоловіком упертим і дріб'язковим. А погана дорога тільки збільшила його досаду.

Він запитав, чи не трапилося чого, і вона поквапливо відповіла, що вчора приходив Вертер. Тоді Альберт запитав, чи не було листів, і, почувши у відповідь, що лист і кілька пакетів лежать у нього в кімнаті, вийшов, а Лотта залишилась сама. Присутність чоловіка, якого вона любила й поважала, викликала в її серці нові почуття. Згадка про його шляхетність, його любов і добрість трохи заспокоїла її душу, її потягло до нього, і, взявши своє шитво, вона пішла в його кімнату, що й раніше часто робила. Альберт розпечатував й переглядав пакети. Деякі з них, здавалося, були не надто приємні для нього. Лотта запитала його про дещо, він коротко відповів їй, підійшов до конторки і став писати.

Так вони пробули вкупі з годину, і на душі у Лотти ставало все сумніше. Вона відчувала, як важко буде їй відкрити чоловікові те, що тяжить їй на серці, хоч би він був навіть у найкращому настрої, і її огорнула ще тяжча туга від того, що вона мусила таїтися і стримувати свої сльози.

Прихід Вертерового служника вельми її збентежив. Він передав Альбертові записку, і той спокійно обернувся до дружини й сказав:

— Дай йому пістолі. Бажаю йому щасливої подорожі,— додав він, звертаючись до хлопця.

Її наче громом ударило. Вона ледве підвелася, хитаючись, світ закрутився у неї перед очима; поволі підійшла вона до стіни, тремтячими руками зняла зброю, витерла куряву, але вагалася віддавати і, мабуть, вагалася б ще довго, якби запитальний погляд Альберта не підігнав її. Вона віддала хлопцеві злощасну зброю, неспроможна вимовити жодного слова, і, коли той вийшов, зібрала шитво і в невимовній тривозі пішла до

своєї кімнати. Серце її провіщало все найгірше. Вона то ладна була впасти до ніг чоловікові й усе йому відкрити — події вчорашнього вечора, свою провину, свої передчуття,— то їй знову здавалося, що даремні будуть всі її слова, бо вона найменше сподівалася, що чоловік послухається її й піде до Вертера. Накрили стіл, прийшла одна з приятельок, щоб тільки дещо запитати і зразу піти, але затрималась і трохи розважила їх за обідом; хоч-не-хоч довелося розмовляти, теревенити про щось, аби трохи забутись.

Служник приніс пістолі Вертерові, і той узяв їх із захватом, коли почув, що сама Лотта дала їх. Він звелів принести собі хліба й вина, сказав служникові, щоб ішов обідати, і сів писати.

"Ти їх тримала в своїх руках, стирала з них пил, і я без кінця їх цілую, бо відчуваю на них сліди твоїх рук. І ти, ангеле небесний, сприяєш моїм намірам. Ти, Лотто, подаєш мені зброю, ти, з чиїх рук прагнув я прийняти смерть і тепер ось приймаю її. Я про все розпитав свого слугу. Ти тремтіла, подаючи пістолі, і не сказала прощай! Горе мені, горе, не сказала прощай! Невже твоє серце замкнене для мене лише через ту мить, що навіки зв'язала мене з тобою? Лотто, ніякі тисячоліття не зітруть її сліду! І я почуваю: ти не можеш ненавидіти того, хто так палко тебе кохає!"

По обіді він звелів служникові спакувати геть усе, порвав чимало паперів, пішов з дому й розплатився з дрібними боргами. Потім повернувся і, незважаючи на дощ, знову вийшов погуляти за містом у графському парку, поблукав по околиці, а надвечір вернувся додому і сів писати:

"Вільгельме, я востаннє бачив сьогодні ліс, поле, небо. Прощай і ти. Люба матусю, пробач мені! Будь для неї втіхою, Вільгельме! Хай благословить вас господь! Мої справи всі впорядковані. Прощай! До нового, радісного побачення!.."

"Я кепсько віддячив тобі, Альберте, але ти пробачиш мені. Я порушив мир у твоїй родині, я посіяв недовіру між вами. Тепер я покладу цьому край. Прощай! О, нехай смерть моя дасть вам щастя! Альберте, Альберте, дай щастя ангелові! І хай буде з тобою благодать господня!"

Він цілий вечір порпався в своїх паперах, багато порвав і кинув у грубку, запечатав кілька пакетів і заадресував їх Вільгельмові. Там були дрібні нотатки, окремі думки. Дещо з цього мені довелося бачити. А о десятій, звелівши підкласти в грубку дров та принести пляшку вина, він одіслав служника спати в комірчину, що, як і хазяйські кімнати, виходила на задвір'я. Служник ліг спати не роздягаючись, щоб уранці бути напоготові, бо пан сказав, що поштові коні мають бути о шостій.

Після одинадцятої.

"Навколо мене так тихо, і душа моя спокійна. Дякую тобі, господи, що в мої останні хвилини ти дарував мені це тепло й силу.

Я підходжу до вікна, моя найдорожча, дивлюся і крізь буряні хмари, що мчать угорі, бачу поодинокі зорі вічного неба! Ні, ви не впадете! Предвічний береже у своєму лоні і вас, і мене. Я бачу дишель Великого Воза, наймилішого з усіх сузір'їв. Коли я ввечері виходив від тебе, воно стояло якраз над твоїми ворітьми. З яким захватом дивився я, бувало, на нього! Простягав руки, як до знамення, до священного символу свого блаженства! Та яка ж річ, о Лотто, не нагадує мені тут про тебе! Ти навкруги мене. Я, наче мала дитина, жадібно збирав дрібниці, яких ти, свята, торкалася своєю рукою.

Любий силует! Я заповідаю його тобі, Лотто, і прошу берегти. Тисячі, тисячі разів я цілував його, тисячі разів прощався з ним, коли виходив з дому, і вітався, вертаючись назад.

Я попросив твого батька в окремій записочці подбати про моє тіло. На цвинтарі в кутку з боку поля стоять дві липи. Там хотів би я спочити.

Він зробить це для свого друга. Попрохай і ти його. Я не вимагаю від побожних християн, щоб їхній прах лежав поруч із тілом нещасного бідолахи. Ах, як би я хотів, щоб мене поховали край дороги або в затишній долині, щоб священик і чернець, перехрестившись, пройшли біля надгробного каменя, а жалісливець пролив над ним сльозу.

От і все, Лотто! Я не здригнуся, беручи в руки цей жахливий холодний келих, щоб випити з нього смертельний трунок! Ти подала його мені, і я не завагаюсь. Увесь до дна. Ось і здійснення всіх прагнень, усіх надій мого життя! Так холодно, так моторошно стукатись у бронзову браму смерті!

О, якби мені випало щастя вмерти за тебе, Лотто! Віддати себе за тебе! Я сміливо й радісно помер би, аби тільки знову повернути тобі блаженство й спокій у житті. Та, на жаль, небагатьом шляхетним судилося пролити свою кров за близьких і смертю своєю запалити стокротне життя в своїх друзях.

Лотто, я хочу, щоб у цьому вбранні мене й поховали, ти до нього торкалась, ти його освятила. Я просив про це і твого батька. Душа моя витає над гробом. Нехай не обшукують моїх кишень. Оцей рожевий бант був на твоїх грудях, коли я тебе вперше побачив серед дітей. О, поцілуй їх тисячу разів і розкажи їм про долю їхнього нещасливого друга. Любі мої! Вони наче й зараз метушаться навколо мене. Ах, як мене одразу привабило до тебе! З першої ж хвилини я не міг відірватись від тебе! Цей бант хай буде похований зі мною. Ти подарувала його мені в день мого народження. Як усе це закарбувалося в мені! Ох, я ж не думав, що шлях мій заведе мене сюди! Будь спокійна, благаю тебе, будь спокійна!

Вони набиті. Б'є дванадцять! Отже, хай станеться! Лотто, Лотто! Прощай! Прощай!"

Один із сусідів бачив, як спалахнув порох, і чув звук пострілу, але все знов стихло, і він заспокоївся.

Вранці о шостій входить служник із свічкою і бачить на підлозі свого пана, пістоль і кров. Він кличе, торсає його — ніякої відповіді, той тільки хрипить. Він біжить до лікаря, до Альберта. Лотта чує дзвінок, і дрож проймає все її тіло. Вона будить чоловіка, обоє встають. Служник, захлинаючись сльозами, розповідає, що сталося. Лотта падає непритомна Альбертові до ніг.

Коли лікар прийшов до бідолашного, він застав його на підлозі в безнадійному стані. Пульс ще бився, але все тіло було паралізоване. Він прострелив собі голову над правим оком, аж бризнув мозок. Йому відкрили жилу на руці, пішла кров, і він все ще дихав.

Стріляв він, як видно, сидячи в кріслі за письмовим столом, бо на спинці була кров, а потім зсунувся на підлогу і бився в корчах біля крісла. Він лежав, знесилений, горілиць, головою до вікна, одягнений, взутий, в синьому фраку і жовтому жилеті.

Весь дім, сусіди, місто — все захвилювалось. Прийшов Альберт. Вертера вже поклали на ліжко й перев'язали йому голову. Обличчя в нього було, як у мертвого, він не ворушився. В легенях жахливо хрипіло, то тихіше, то голосніше: чекали кінця.

Він випив усього півсклянки вина. На столі лежала розгорнута "Емілія Галотті".

Про те, як жахливо був приголомшений Альберт, як гірко голосила Лотта, — годі й казати.

Старий управитель негайно примчав верхи, тільки-но отримав звістку. Він цілував умирущого, обливаючись гарячими сльозами. Слідом за ним прибігли його старші сини, упали на коліна біля постелі і в невимовній тузі цілували йому руки та обличчя, а найстарший, якого Вертер любив найбільше, припав до його уст, поки він не помер; тоді хлопця відірвали від нього силою. Ополудні Вертера не стало. Присутність управителя та

вжиті ним заходи втихомирили юрбу. Ввечері близько одинадцятої він звелів поховати Вертера на тому місці, яке той сам собі вибрав. Старий із синами йшли за труною. Альберт іти не міг — боялися за Лоттине життя. Труну несли ремісники. Ніхто з духівництва не супроводив її.